ॐ

श्री परमात्मने नमः

અધ્યાય ચોથો

ત્રીજા અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે આશ્વાસન આપેલું કે દોષદૃષ્ટિથી રહિત થઈ, જે કોઈ માનવ શ્રદ્ધાયુક્ત બની મારા મતાનુસાર ચાલશે તે કર્મોના બંધનોથી સારી રીતે છૂટી શકશે. કર્મબંધનથી મુક્તિ અપાવવાની ક્ષમતા યોગ (જ્ઞાનયોગ અથવા કર્મયોગ બંને)માં છે. યોગમાં જ યુદ્ધ-સંચાર નિહિત છે. પ્રસ્તુત અધ્યાયમાં તેઓ આ યોગના પ્રણેતા કોણ છે ? આનો ક્રમિક વિકાસ કઈ રીતે થાય છે ? તે બતાવે છે.

श्री भगवानुवाचः

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

અર્જુન ! મેં આ અવિનાશી યોગ કલ્પની શરૂઆતમાં જ વિવસ્વાન (સૂર્ય)ને કહ્યો. વિવસ્વાને મનુને અને મનુએ ઈક્ષ્વાકુને કહ્યો. કોણે કહ્યું ? ‘‘મેં’’ શ્રીકૃષ્ણ કોણ હતા ? એક યોગી. તત્ત્વસ્થિત મહાપુરુષ જ આ અવિનાશી યોગ, જે કલ્પના આરંભમાં અર્થાત્ ભજનના આરંભમાં વિવસ્વાન અર્થાત્ જે વિવશ હોય એવાં પ્રાણીઓને કહે છે, શ્વાસમાં સંચાર કરી દે છે. અહીં સૂર્ય એક પ્રતીક છે, કારણ કે શ્વાસમાં જ તે પરમ પ્રકાશ સ્વરૂપ છે અને ત્યાં જ તેને પામવાનું વિધાન છે. વાસ્તવિક પ્રકાશદાતા (સૂર્ય) તે જ છે.

આ યોગ અવિનાશી છે. શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે, આમાં આરંભનો નાશ થતો નથી. આ યોગનો આરંભ કરી દઈએ તો તે પૂર્ણત્વ અપાવીને જ શાંત થાય છે. કાયાનો કલ્પ ઔષધિઓ દ્વારા થાય છે, પરંતુ આત્માનો કલ્પ ભજનથી થાય છે. ભજનનો આરંભ જ આત્મકલ્પની શરૂઆત છે. આ સાધનભજન પણ કોઈ મહાપુરુષની જ દેન છે. મોહ-નિશામાં અચેત આદિમ માનવ, જેનામાં ભજનના કોઈ સંસ્કાર નથી, યોગ વિશે જેણે ક્યારેય કંઈ વિચાર્યું નથી, એવો માનવ કોઈ મહાપુરુષને જુએ છે, તો તેમના દર્શન માત્રથી તેમની વાણીથી, તૂટી-ફૂટી સેવા અને સાંનિદયના યોગના સંસ્કાર એનામાં સંચારિત થઈ જાય છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસ કહે છે એમ

'जे चितये प्रभु जिन्ह प्रभु हेरे
ते सब भये परम पद जोगू । (रामचरितमानस)'

યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે આ યોગ મેં આરંભમાં સૂર્યને કહ્યો **'चक्षोः सूर्यो अजायतः'** - મહાપુરુષની દૃષ્ટિ પડવા માત્રથી યોગના સંસ્કાર શ્વાસમાં પ્રસારિત થઈ જાય છે. સ્વવશ પરમેશ્વરનો નિવાસ સૌના હૃદયમાં છે. સુરા — શ્વાસના નિરોધથી જ તેની પ્રાપ્તિનું વિધાન છે. સુરામાં સંસ્કારોનું સર્જન એ જ સૂર્ય પ્રતિ કહેવું છે. સમય આવતાં આ સંસ્કાર મનમાં સ્ફુરિત થશે. આ જ યોગ સૂર્યે મનુને કહ્યો છે. મનમાં સ્ફુરિત થવાથી તે મહાપુરુષના વાક્ય પ્રત્યે ઈચ્છા જાગ્રત થશે. જો મનમાં કોઈ વાત હોય તો, તેને પામવાની ઈચ્છા અવશ્ય થશે. આ જ મનુનું ઈક્ષ્વાકુને કહેવું છે. લાલસા જાગશે કે તે નિયત કર્મ કરીએ, તે કર્મ અવિનાશી છે, કર્મ-બંધનથી મોક્ષ અપાવે છે. આમ જ છે તો નિયત કર્મ કરીએ અને આમ થતાં જ આરાધના ગતિ પકડી લેશે. ગતિ પકડતાં આ યોગ ક્યાં પહોંચાડે છે તે વિશે કહે છે —

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महत्ता योगो नष्टः परंतप ॥२॥

આ રીતે કોઈ મહાપુરુષ દ્વારા સંસ્કારરહિત પુરુષોના શ્વાસમાં, શ્વાસમાંથી મનમાં, મનમાંથી ઈચ્છામાં અને ઈચ્છા તીવ્ર બની ક્રિયાત્મક આચરણમાં પરિણમે છે. આમ આ યોગ ક્રમશઃ ઉત્થાન કરતાં કરતાં રાજર્ષિ શ્રેણી સુધી

પહોંચી જાય છે. એ અવસ્થામાં પહોંચતા તે જાણમાં આવે છે. આ સ્તરના સાધકમાં રિદ્ધિઓ- સિદ્ધિઓના સંચાર થાય છે. તે યોગ આ મહત્ત્વપૂર્ણ કાળમાં લોક (શરીર)માં લગભગ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ સીમા-રેખાને કઈ રીતે પાર કરી શકાય ? શું આ વિશેષ સ્થળ પર પહોંચીને સૌ નષ્ટ થઈ જાય છે ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, 'ના. જે મારો આશ્રિત છે, મારો પ્રિય ભક્ત છે, અનન્ય સખા છે, તે નષ્ટ થતો નથી.'

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

તે જ પુરાતન યોગનું હવે મેં તારા માટે વર્ણન કર્યું છે; કારણ કે તું મારો ભક્ત અને સખા છે અને આ યોગ ઉત્તમ રહસ્યપૂર્ણ છે. અર્જુન ક્ષત્રિય શ્રેણીનો સાધક હતો. રાજર્ષિ અવસ્થાવાળો હતો. જ્યાં રિદ્ધિસિદ્ધિઓના પથારામાં સાધક નષ્ટ થઈ જાય છે. આ કાળમાં પણ યોગ કલ્યાણકારક જ છે, પરંતુ સાધક ત્યાં પહોંચતા ઘણું કરીને લથડી પડે છે. એવો અવિનાશી અને રહસ્યમય યોગ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યો, કારણ કે અર્જુન નષ્ટ થવાની અવસ્થામાં જ હતો. શા માટે કહ્યો ? કારણ કે, 'તું મારો ભક્ત છે,અનન્ય ભાવથી મારો આશ્રિત છે, પ્રિય છે, સખા છે.'

અધ્યાયના આરંભમાં ભગવાને કહ્યું, ''આ અવિનાશી યોગને યુગની શરુઆતમાં મેં જ સૂર્યને કહ્યો હતો. મનુને સૂર્ય દ્વારા આ ગીતા પ્રાપ્ત થઈ. મનુએ આ ગીતાને પોતાની સ્મૃતિમાં યાદ રાખી. મનુ દ્વારા જ આ સ્મૃતિ ઈક્ષ્વાકુને મળી જેને રાજર્ષિઓએ જાણી; પરંતુ આ મહત્ત્વપૂર્ણ કાળ બાદ આ યોગ નષ્ટ પામ્યો હતો.'' આ જ પુરાતન સ્મૃતિ-જ્ઞાનને ભગવાને અર્જુનને કહ્યો. સારાંશ એ છે કે મનુએ જે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી એ આ ગીતા જ છે. મનુને આ વારસામાં મળ્યું છે. આના સિવાય કઈ સ્મૃતિને એ ધારણ કરત ? ગીતા-જ્ઞાનના શ્રવણ પછી અઢારમા અધ્યાયના અંતમાં અર્જુને, કહ્યું, 'મને સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, જેવી મનુને પ્રાપ્ત થઈ હતી.' અસ્તુ. આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા જ વિશુદ્ધ મનુસ્મૃતિ છે !

જે પરમાત્માની આપણને ઝંખના છે તે (સદ્ગુરુ) પરમાત્મા આત્માથી અભિન્ન થઈને જ્યારે નિર્દેશ આપવા લાગે ત્યારે જ વાસ્તવિક ભજનનો આરંભ થાય છે. અહીં પ્રેરકની અવસ્થામાં પરમાત્મા અને સદ્ગુરુ

એકબીજાના પર્યાય છે. જે સ્તર ઉપર આપણે ઊભા છીએ તે જ સ્તર પર પ્રભુ પોતે જ હૃદયમાં ઊતરી, રોકટોક કરવા લાગે, લથડિયાં ખાતાં આપણને સંભાળી લે, ત્યારે મન વશ થઈ શકે છે. **'मन बस होइ तबहि, जब प्रेरक प्रभु बरजे ।'** જ્યાં સુધી ઈષ્ટદેવ રથી બનીને, આત્માથી અભિન્ન થઈને પ્રેરકના રૂપે પાસે ઊભા નથી રહેતા ત્યાં સુધી આ પથમાં સાચો પ્રવેશ જ થતો નથી. તે સાધક પ્રત્યાશી અવશ્ય છે, પણ એની પાસે ભજન ક્યાં છે ?

'પૂજ્ય ગુરુદેવ ભગવાન' ઘણી વાર કહેતા 'અરેરે ! હું તો કેટલીયે વાર નષ્ટ થતાં થતાં બચી ગયો. ભગવાને જ બચાવી લીધો. ભગવાને આવું સમજાવ્યું, આવું કહ્યું.' અમે પૂછ્યું : 'મહારાજજી ! શું ભગવાન પણ બોલે છે ? વાતચીત કરે છે ?' તેઓ બોલ્યા : 'હા, હા, ભગવાન એ રીતે બોલે છે, જેમ હું અને તમે બોલીએ છીએ. કલાકો સુધી બોલે છે, ક્રમ પણ ન તૂટે.' અમે ઉદાસ થઈ ગયા અને આશ્ચર્ય પણ થયું કે ભગવાન કઈ રીતે બોલતા હશે ? આ તો નવી વાત થઈ. થોડી વાર પછી મહારાજજી બોલ્યા, 'કેમ ગભરાય છે ? તારી જોડે પણ બોલે છે.' એમનું કથન અક્ષરશઃ સત્ય હતું અને આ સખ્ય ભાવ છે. સખાની જેમ તેઓ નિરાકરણ કરતા રહે ત્યારે જ આ નષ્ટ થનારી સ્થિતિથી સાધક પાર થઈ શકે છે.

અત્યાર સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કોઈ મહાપુરુષ દ્વારા યોગનો આરંભ, તેમાં આવનારી અડચણો, તેને પાર કરવાના રસ્તા બતાવ્યા. આ વિશે અર્જુને પૂછ્યું :

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

ભગવાન ! આપનો જન્મ તો **'अपरम्'** અત્યારે થયો છે અને મારી અંદર સુરાનો સંચાર બહુ જ જૂનો છે. તો હું કઈ રીતે માની લઉં કે આ યોગને ભજનની શરૂઆતમાં આપે જ કહ્યો હતો ? આ વિશે યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું :

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥५॥

અર્જુન ! મારા અને તારા અનેક જન્મો થઈ ગયા છે. હે પરંતપ ! તું એ બધાને નથી જાણતો, પરંતુ હું જાણું છું. સાધક નથી જાણતો, સ્વરૂપસ્થ મહાપુરુષ જાણ છે. અવ્યક્તની સ્થિતિવાળો જાણે છે શું આપ બધાંની જેમ પેદા થાઓ છો ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : 'નહિ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી શરીરપ્રાપ્તિથી ભિન્ન છે. મારો જન્મ આ આંખો વડે જોઈ શકાતો નથી. હું અજન્મા, અવ્યક્ત, શાશ્વત હોવા છતાં પણ શરીર ધારણ કરનારો છું.'

'अवधू जीवत में कर आशा ।
मुए मुक्ति गुरु कहे स्वार्थी, झूठा दे विश्वासा ॥'

શરીરના હોવા છતાં પણ તે પરમતત્ત્વમાં પ્રવેશ પામી શકાય છે. લેશમાત્રની ઊણપ હોય તો જન્મ લેવો પડે છે. અત્યાર સુધી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને પોતાની જેમ જ દેહધારી સમજતો હતો. તે અંતરંગ પ્રશ્ન પૂછે છે : 'શું આપનો જન્મ એ રીતે જ છે. જેમ બધાનો હોય છે ? શું આપ પણ સૌ શરીરની જેમ પેદા થાઓ છો ?' શ્રીકૃષ્ણ કહે છે,

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतनामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्म्मायया ॥६॥

'હું વિનાશરહિત પુનર્જન્મરહિત અને સમસ્ત પ્રાણીઓના પ્રાણમાં સંચારિત હોવા છતાં, પોતાની પ્રકૃતિને આધીન કરી આત્મમાયા વડે પ્રકટ થાઉં છું.' એક માયા અવિદ્યા છે, જે પ્રકૃતિમાં વિશ્વાસ અપાવે છે, નીચ અને અધમ યોનિઓનું કારણ બને છે. બીજી માયા છે — આત્મમાયા, જે આત્મામાં પ્રવેશ અપાવે છે, સ્વરૂપના જન્મનું કારણ બને છે. આને યોગમાયા પણ કહે છે, જેનાથી આપણે અલગ છીએ. તે શાશ્વત સ્વરૂપ સાથે જોડે છે મિલન કરાવે છે. તે આત્મિક પ્રક્રિયા દ્વારા હું પોતાની ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિને અધીન બનાવીને જ પ્રગટ થાઉં છું.

ઘણીવાર લોકો એમ કહે છે ભગવાનનો અવતાર થશે, તો દર્શન કરીશું. શ્રીકૃષ્ણ એમ કહે છે કે, એવું કંઈ નથી થતું કે બીજો જોઈ શકે. સ્વરૂપનો જન્મ પિંડરૂપમાં નથી હોતો. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે — યોગસાધના દ્વારા આત્મમાયા દ્વારા પોતાની ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિને સ્વવશ કરીને હું ક્રમશઃ પ્રગટ થાઉં છું; પરંતુ કઈ પરિસ્થિતિઓમાં ?

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

હે અર્જુન ! જ્યારે જ્યારે પરમધર્મ પરમાત્મા માટે હૃદય ગ્લાનિથી ભરાઈ જાય છે, જ્યારે અધર્મના અતિરેકનો પાર પમાતો નથી ત્યારે હું અવતાર લઉં છું. આવી જ ગ્લાનિ મનુને થઈ હતી.

'हृदय बहुत दुःख लाग जनम गयउ हरि भगति बिनु
(रामचरितमानस)

જ્યારે તમારું હૃદય અનુરાગથી ભરાઈ જાય, એ શાશ્વત ધર્મ માટે **'गदगद गिरा नयन बह नीरा'**ની સ્થિતિ આવી જાય, ત્યારે પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ અનુરાગી અધર્મને પાર નથી કરી શકતો. આવી પરિસ્થિતિમાં હું પોતાના સ્વરૂપની રચના કરું છું. અર્થાત્ ભગવાનનો આવિર્ભાવ માત્ર અનુરાગી માટે છે.

'सो केवल भगतन हित लागी ।'॥ (रामचरितमानस १ /१२ /५)

આ અવતાર કોઈ ભાગ્યશાળી સાધકના અંતરાલમાં થાય છે. આપ પ્રકટ થઈને શું કરો છો ?

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥८॥

અર્જુન ! **'साधूनां परित्राणाय'** - પરમ સાધ્ય એકમાત્ર પરમાત્મા જ છે, જેને સાધવાથી કોઈ પણ સાધના બાકી રહી જતી નથી. તે સાધ્યમાં પ્રવેશ અપાવનાર વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ વગેરે દૈવી સંપદને નિર્વિઘ્ન પ્રવાહિત કરવા માટે તથા **'दुष्कृताम्'** જેનાથી દૂષિત કાર્ય આકાર લે છે, તે કામ-ક્રોધ, રાગ-દ્વેષ વગેરે વિજાતીય પ્રવૃત્તિઓને જડમૂળથી નષ્ટ કરવા માટે તથા ધર્મને સારી પેઠે સ્થિર કરવા માટે હું દરેક યુગમાં પ્રગટ થાઉં છું.

યુગનો અર્થ સતયુગ, ત્રેતા કે દ્વાપર યુગ એ નથી; યુગધર્મોનો ઉતાર ચઢાવ મનુષ્યના સ્વભાવ પર છે, યુગધર્મ હંમેશાં રહે છે. રામચરિત માનસમાં સંકેત છે કે,

'नित जुग धर्म होहिं सब केरे ।
हृदय राम माया के प्रेरे (७-१०-१ रामचरित मानस)'

યુગધર્મ બધાંના હૃદયમાં હંમેશાં પ્રવર્તે છે. અવિદ્યાથી નહિ, પરંતુ વિદ્યાથી, રામમાયાની પ્રેરણાથી હૃદયમાં હોય છે. જેને પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આત્મ-માયા કહી છે, તે જ રામમાયા છે. હૃદયમાં રામની સ્થિતિ અપાવનારી, રામથી પ્રેરિત છે તે વિદ્યા કઈ રીતે સમજી શકાય કે હવે કયો યુગ કાર્યરત છે ? તો **'सुद्ध सत्त्व समता विग्याना । कृत प्रभाव प्रसन्न् मन जाना ।' (मानस ७-१०३-२)** જ્યારે હૃદયમાં શુદ્ધ સત્ત્વ ગુણ જ કાર્યરત હોય, રાજસ્ તથા તામસ બંને ગુણો શાંત થઈ જાય. વિષમતાઓ સમાપ્ત થઈ ગઈ હોય, જેનો કોઈ દ્વેષ ન હોય, વિજ્ઞાન હોય અર્થાત્ ઈષ્ટ પાસેથી નિર્દેશન લેવા અને તેના ઉપર ટકવાની ક્ષમતા હોય, મનમાં પ્રસન્નતાનો પૂર્ણ સંચાર હોય, જ્યારે આવી યોગ્યતા આવી જાય ત્યારે સતયુગમાં પ્રવેશ મળી ગયો. આ જ રીતે અન્ય બે યુગોનું વર્ણન પણ કર્યું અને અંતમાં —

'तामस बहुत रजोगुण थोरा । कलि प्रभाव विरोध चहुँ ओरा ।'

તામસ ગુણ ભરપૂર હોય, કંઈક રાજસી ગુણ પણ તેમાં હોય, ચારે બાજુ વેર અને વિરોધ હોય, તો એવી વ્યક્તિ કળિયુગની છે. જ્યારે તામસી ગુણ કાર્ય કરે છે ત્યારે મનુષ્યમાં આળસ, નિદ્રા, પ્રમાદ વધી જાય છે. તે કર્તવ્ય જાણતો હોવા છતાં તેમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી. નિષિદ્ધ કર્મ જાણતો હોવાં છતાં તેમાંથી નિવૃત્તિ નથી મળતી. આ રીતે યુગધર્મોના ઉતાર-ચઢાવ મનુષ્યની આંતરિક યોગ્યતા પર આધારિત હોય છે. કોઈ આ યોગ્યતાઓને ચાર યુગ કહે છે. તો કોઈ આને જ ચાર વર્ણના નામ આપે છે. તો કોઈ આને જ અતિ ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ ચાર શ્રેણીના સાધક કહીને નવાજે છે. પ્રત્યેક યુગમાં ઈષ્ટ સાથ આપે છે. હા, ઉચ્ચ શ્રેણીમાં ભરપૂર અનુકૂળતા માલૂમ પડે છે. નિમ્ન યુગમાં સહયોગ ક્ષીણ થયેલો જણાય છે.

સંક્ષેપમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે સાધ્ય વસ્તુ અપાવનારા વિવેક, વૈરાગ્ય વગેરેને નિર્વિઘ્ન પ્રવાહિત કરવા માટે તથા દૂષણનાં કારક કામ-ક્રોધ,રાગ-દ્વેષ વગેરેનો પૂર્ણ વિનાશ કરવા માટે, પરમધર્મ પરમાત્મામાં સ્થિર થવા

માટે હું યુગે યુગમાં અર્થાત્ દરેક પરિસ્થિતિ, દરેક શ્રેણીમાં પ્રકટ થાઉં છું. માત્ર શરત એટલી કે ગ્લાનિ ઉત્પન્ન થયેલી હોય ! જ્યાં સુધી ઇષ્ટ દેવ સમર્થન ન આપે ત્યાં સુધી તમે સમજી જ નહિ શકો કે વિકારોનો વિનાશ થયો અથવા હજુ કેટલા બાકી છે ? પ્રવેશથી પરાકાષ્ઠા પર્યંત ઇષ્ટ દરેક શ્રેણીમાં દરેક યોગ્યતાની સાથે રહે છે. તેનું પ્રાકટ્ય અનુરાગીના હૃદયમાં હોય છે. ભગવાન પ્રગટ હોય ત્યારે તો સૌ કોઈ એમનાં દર્શન કરતાં હશે ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે : 'નહિ' —

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देह पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

અર્જુન ! મારો તે જન્મ અર્થાત્ ગ્લાનિ સાથે સ્વરૂપની રચના તથા મારું કર્મ અર્થાત્ દુષ્કૃત્યોનાં કારણોનો વિનાશ, સાધ્ય વસ્તુને અપાવનારી ક્ષમતાઓનો નિર્દોષ સંચાર, ધર્મની સ્થિરતા આ કર્મ અને જન્મ દિવ્ય અર્થાત્ અલૌકિક છે, લૌકિક નથી. આ ચર્મચક્ષુઓ વડે જોઈ શકાતા નથી. મન-બુદ્ધિથી તેને માપી શકાતા નથી તે આટલાં ગૂઢ છે, તો તેમને જુએ છે કોણ ? કેવળ '**यो वेत्ति तत्त्वतः**'- કેવળ તત્ત્વદર્શી જ મારા આ જન્મ અને કર્મને જોઈ શકે છે. અને મારો સાક્ષાત્કાર કરીને તે આ પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થતો નથી પરંતુ મને પ્રાપ્ત થાય છે.

તત્ત્વદર્શી જ ભગવાનના જન્મ અને કાર્યને જોઈ શકે છે, તો પછી લોકો લાખોની સંખ્યામાં ભીડ જમાવીને કેમ ઊભા છે કે ક્યાંક અવતાર થશે, તો દર્શન કરીશું ? શું તમે તત્ત્વદર્શી છો ? મહાત્માના વેશમાં આજ પણ ઘણા લોકો અનેક રીતે, ખાસ કરીને મહાત્માના વેશની આડ લઈને પ્રચાર કરતા ફરે છે કે પોતે અવતાર છે અથવા એમના દલાલ એવો પ્રચાર કરે છે. લોકો ઘેટાંની જેમ અવતારને જોવા ઊમટી પડે છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે કેવળ તત્ત્વદર્શી જ મને જોઈ શકે છે. હવે તત્ત્વદર્શી કોને કહેવાય ?

બીજા અધ્યાયમાં સત્-અસતનો નિર્ણય આપતાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું હતું કે, હે અર્જુન ! અસત્ વસ્તુનું અસ્તિત્વ નથી અને સત્‌નો ત્રણે કાળમાં અભાવ નથી. તો શું તમે એવું કહો છો ? એમણે કહ્યું નહિ, તત્ત્વદર્શીઓએ આને જોયું. ન તો કોઈ ભાષાવિદે જોયું કે ન તો કોઈ

સમૃદ્ધિશાળી વ્યક્તિએ જોયું. અહીં પુનઃ ભારપૂર્વક કહે છે કે, 'મારો આવિર્ભાવ તો થાય છે, પરંતુ તે કેવળ તત્ત્વદર્શી જ જોઈ શકે છે.' તત્ત્વદર્શી એક પ્રશ્ન છે. એવું કંઈ નથી કે પાંચ તત્ત્વો છે, પચીસ તત્ત્વો છે. આની ગણતરી શીખી લીધી એટલે બની ગયા તત્ત્વદર્શી. શ્રીકૃષ્ણે અગાઉ બતાવેલું છે કે આત્મા જ પરમતત્ત્વ છે. આત્મા પરમ સાથે જોડાઈને પરમાત્મા થઈ જાય છે. આત્મ-સાક્ષાત્કાર કરવાવાળા જ આ આવિર્ભાવને સમજી શકે છે. સિદ્ધ છે કે અવતાર કોઈ વિરહી, અનુરાગીના હૃદયમાં જ થાય છે. આરંભમાં તે તેને સમજી નથી શકતો કે આપણને કોણ સંકેત આપે છે ? કોણ માર્ગદર્શન કરે છે ? પરંતુ પરમતત્ત્વ પરમાત્માના દર્શન થતાં જ તે જોઈ શકે છે, સમજી શકે છે અને પછી શરીરને ત્યાગીને પુનર્જન્મ પામતો નથી.

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, 'મારો જન્મ દિવ્ય છે, એને જોનાર મને પ્રાપ્ત થાય છે' તો લોકોએ તેની મૂર્તિ બનાવી દીધી, પૂજા કરવા લાગ્યા, આકાશમાં ક્યાંક એના નિવાસની કલ્પના કરી લીધી. એવું કંઈ નથી. તે મહાપુરુષોનો આશય માત્ર એટલો જ હતો કે જો તમે નિર્ધારિત કર્મ કરો તો તમને લાગશે કે તમેય દિવ્ય છો. તમે જે થઈ શકો છો, તે હું થઈ ગયો છું. હું તમારી સંભાવના છું, તમારું ભવિષ્ય છું. જે દિવસે તમે મારી અંદર આવી પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરી લેશો, તે દિવસે તમે પણ જે શ્રીકૃષ્ણ છે તે જ બની જશો. જે શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ છે, તે જ તમારું પણ થઈ શકે. અવતાર ક્યાંય બહાર થતો નથી, હા, જો પ્રેમભક્તિભર્યું હૃદય હોય, તો તમારી અંદર પણ અવતારની અનુભૂતિ સંભવ છે. તે તમને પ્રોત્સાહિત કરે છે કે ઘણાં લોકો આ માર્ગ પર ચાલીને મારા સ્વરૂપને પામ્યા છે.

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

રાગ અને વિરાગ બંનેથી પર એવા વીતરાગ તથા એ જ રીતે ભય-અભય, ક્રોધ-અક્રોધ બંનેથી પર પર, અનન્ય ભાવથી અર્થાત્ અહંકારરહિત મારે શરણે આવેલા, ઘણા લોકો જ્ઞાન-તપથી પવિત્ર થઈને મારા સ્વરૂપને પામી ગયા છે. હવે એવું બનવા લાગ્યું છે, એવી વાત નથી. હંમેશાં આવું

થતું રહ્યું છે. ઘણા પુરુષો આ જ રીતે મારા સ્વરૂપને પામી ગયા છે. કઈ રીતે ? જેનાં જેનાં હૃદય અધર્મની વૃદ્ધિને જોઈને પરમાત્મા માટે ગ્લાનિથી ભરાઈ ગયાં છે, એ સ્થિતિમાં હું પોતાના સ્વરૂપને રચું છું તે મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. અહીં આ પ્રશ્ન પૂરો થઈ ગયો. હવે તે યોગ્યતાના આધારે ભજવાવાળાઓની શ્રેણીઓનું વિભાજન કરે છે.

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

પાર્થ ! જે મને જેટલી તલ્લીનતાથી ભજે છે, હું પણ તેને એ જ રીતે ભજું છું. તે જ પ્રમાણમાં હું સહયોગ આપું છું. સાધકની શ્રદ્ધા જ કૃપા બનીને તેને મળે છે. આ રહસ્યને જાણીને સુજ્ઞજન સંપૂર્ણ ભાવથી મારા માર્ગ પ્રમાણે જ વર્તે છે. જેમ હું વર્તું છું. જે મને પ્રિય છે, એવું આચરણ તે કરે છે હું જે કરાવવા માગું છું તે જ કરે છે.

ભગવાન કઈ રીતે ભજે છે ? તે રથી બનીને ખડા થઈ જાય છે, સાથે ચાલવા લાગે છે. આ જ એમનું ભજવાનું છે. જેના વડે દૂષિત પેદા થાય છે, તેનો વિનાશ કરવા ખડા થઈ જાય છે. સત્યમાં પ્રવેશ આપનારા સદ્‌ગુણોની રક્ષા કરવા તે આવી ઊભા રહે છે. જ્યાં સુધી ઈષ્ટદેવ હૃદયથી સંપૂર્ણપણે રથી ન બને અને દરેક ડગલે સાવધાન ન કરે ત્યાં સુધી કોઈ ગમે તેવો ભજનાનન્દી કેમ ન હોય, લાખ આંખો બંધ કરે તો પણ તે આ પ્રકૃતિના દ્વંદ્વથી પાર થઈ શકે નહિ. તે કઈ રીતે સમજશે કે તે કેટલે પહોંચ્યો છે ? કેટલું બાકી છે ? ઈષ્ટ જ આત્માથી અભિન્ન થઈને સાથે ઊભા રહી જાય છે, અને તેનું માર્ગદર્શન કરે છે કે તમે અહીં છો. તમે અહીં આમ કરો, તેમ કરો. આ પ્રકૃતિની ખાઈને પાર કરતાં કરતાં આટલે આવ્યા છો. ધીમે ધીમે આગળ વધતા સ્વરૂપમાં પ્રવેશ અપાવી દેશે. ભજન તો સાધકે જ કરવું પડે, પરન્તુ તેના દ્વારા આ માર્ગમાં જે પંથ કપાય તે ઈષ્ટની કૃપા છે. આવું જાણીને બધા મનુષ્ય સર્વ ભાવે મને અનુસરે છે. તેઓ કેવી રીતે વર્તે છે ?

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त ईह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

કયું કર્મ ? શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું : ‘આ મનુષ્ય શરીરમાં કર્મોની સિદ્ધિ ઇચ્છતા તે લોકો દેવતાઓની પૂજા કરે છે. કયું કર્મ ?’ શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું ‘અર્જુન, તું નિયત કર્મ કર.’ નિયત કર્મ શું છે યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે. યજ્ઞ શું છે ? સાધનાની વિધિ-વિશેષ, જેમાં શ્વાસ-પ્રશ્વાસનો હવન, ઇન્દ્રિયોના બહિર્મુખ પ્રવાહને સંયમાગ્નિમાં હવન કરવામાં આવે છે, જેનું પરિણામ છે પરમાત્મા. કર્મનો શુદ્ધ અર્થ છે આરાધના, જેનું સ્વરૂપ આ અધ્યાયમાં આગળ મળશે. આ આરાધનાનું પરિણામ શું છે ?‘**संसिद्धिम**’— પરમસિદ્ધિ પરમાત્મા ‘**यान्ति ब्रह्मं सनातनं**’ — શાશ્વત બ્રહ્મમાં પ્રવેશ. પરમ નૈષ્કર્મ્યની સ્થિતિ. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે — મારા પ્રમાણે વર્તન કરનારા લોકો આ મનુષ્ય લોકમાં કર્મનું પરિણામ, પરમ નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ માટે દેવતાઓને પૂજે છે. અર્થાત્ દૈવી સંપદને બળવાન બનાવે છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં બતાવ્યું છે કે — આ યજ્ઞ દ્વારા તમે દેવતાઓની વૃદ્ધિ કરો. દૈવી સંપદને બળવાન બનાવે. જેમ જેમ હૃદય-દેશમાં તે દૈવી સંપદ ઉન્નત થશે તેમ તેમ તમારી ઉન્નતિ થશે. આ રીતે પરસ્પર ઉન્નતિ કરતાં પરમ શ્રેયને પ્રાપ્ત થઈ જાઓ. અંત સુધી ઉન્નતિ કરતા જવાની આ અંતઃક્રિયા છે. આની ઉપર ભાર મૂકતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, મને અનુકૂળ વર્તન કરનારા લોકો આ મનુષ્ય શરીરમાં સિદ્ધિની ઇચ્છા રાખી દૈવી સંપદને બળવાન બનાવે છે, જેનાથી નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ જલ્દી થાય છે તે અસફળ નથી થતી. સફળ જ થાય છે. જલદીનું તાત્પર્ય ? શું કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતાં જ તત્ક્ષણ આ પરમ સિદ્ધિ મળી જાય છે ? શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે નહિ. આ સોપાન ઉપર ક્રમશઃ ચડવાનું વિધાન છે. કોઈ છલાંગ લગાવીને ભાવાતીત ધ્યાન જેવો ચમત્કાર નથી થતો. આ વિષે જોઈએ —

चातुर्वर्ण्यँ मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्धयकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

અર્જુન ! ‘**चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं**’ - ચાર વર્ણોની રચના મેં કરી, તો શું મનુષ્યોને ચાર ભાગોમાં વહેંચી દીધા ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે — નહિ, ‘**गुणकर्मविभागशः**’ - ગુણોના માધ્યમથી કર્મને ચાર વિભાગોમાં વહેંચ્યા છે. ગુણ એક આધાર છે, માપદંડ છે. તામસી ગુણ હશે, તો આળસ, નિદ્રા, પ્રમાદ, કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થવાનો સ્વભાવ જાણતા હોવા છતાં પણ અકર્તવ્યથી

નિવૃત્ત નહીં થઈ શકવાની લાચારી રહેવાની. આવી અવસ્થામાં સાધનાનો આરંભ કઈ રીતે કરાય ? બે કલાક તમે આરાધાનમાં બેસો છો આ કર્મ માટે પ્રયત્નશીલ થવા ઇચ્છો છો, પરંતુ દસ મિનિટ પણ પોતાના પક્ષમાં નથી રહી શકતા. શરીર અવશ્ય બેસે છે; પરન્તુ જે મનને બેસવું જોઈએ તે તો હવા જોડે વાતો કરે છે. કુતર્કોનું જાળું ગૂંથી રહ્યું છે. તરંગ ઉપર તરંગ છવાયેલા છે, તો તમે કેમ બેઠા છો ? સમય કેમ બગાડો છો ? એ વખતે કેવળ **'परिचर्यात्मकं कर्म शुद्रस्यापि स्वभावजम्'** - જે મહાપુરુષ અવ્યક્તની સ્થિતિવાળા છે, અવિનાશી તત્ત્વોમાં સ્થિત છે. તેમની તથા આ માર્ગ પર અગ્રેસર પોતાની ઉન્નત લોકોની સેવામાં લાગી જાઓ. આનાથી દૂષિત સંસ્કારનું શમન થઈ જશે. સાધનામાં પ્રવેશ અપાવનારા સંસ્કારો સબળ થતા જશે.

ક્રમશઃ તામસી ગુણ ઓછો થતાં રાજસી ગુણોની પ્રધાનતા તથા સાત્ત્વિક ગુણના સ્વલ્પ સંચારની સાથે સાધકની ક્ષમતા વૈશ્ય શ્રેણીની થઈ જાય છે. એ સમયે તે જ સાધક ઈન્દ્રિયસંયમ, આત્મિક સંપત્તિનો સંગ્રહ સ્વાભાવિક રીતે કરવા લાગશે. કર્મ કરતાં કરતાં, એ જ સાધકમાં સાત્ત્વિક ગુણોનો વધારો થઈ જશે. રાજસી ગુણો ઓછા થઈ જશે. તામસી ગુણ શાન્ત થશે. તે સમયે તે જ સાધક ક્ષત્રિય શ્રેણીમાં પ્રવેશ પામશે. શૌર્ય, કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવાની ક્ષમતા, પાછળ ન હટવાનો સ્વભાવ, બધા જ ભાવો ઉપર સ્વામિત્વ. પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણોને કાપવાની ક્ષમતા તેના સ્વભાવમાં આવી જશે. તે કર્મ વધારે સૂક્ષ્મ થતાં માત્ર સાત્ત્વિક ગુણ કાર્યરત રહી જતાં મનનું શમન, ઇન્દ્રિયોનું દમન, એકાગ્રતા, સરળતા, ધ્યાન, સમાધિ, ઈશ્વરીય નિર્દેશ, આસ્તિકતા વગેરે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ અપાવનારી સ્વાભાવિક ક્ષમતાની સાથે તે સાધક બ્રાહ્મણ શ્રેણીનો કહેવાય છે. આ બ્રાહ્મણ શ્રેણીના કર્મની નિમ્નતમ મર્યાદા છે જ્યારે તે સાધક બ્રહ્મમાં સ્થિર થઈ જાય છે, તે અંતિમ મર્યાદામાં તે પોતે ના તો બ્રાહ્મણ રહે છે, ન ક્ષત્રિય, ન વૈશ્ય, ન શૂદ્ર, પરંતુ અન્ય લોકોના માર્ગદર્શન માટે તે બ્રાહ્મણ છે. કર્મ એક જ છે — નિયત કર્મ, આરાધના. અવસ્થા ભેદથી આ જ કર્મ ઊંચા નીચા ચાર સોપાનોમાં વહેંચી દીધાં. કોણે વહેંચ્યાં ? કોઈ યોગેશ્વરે વહેંચી દીધા, અવ્યક્ત સ્થિતિવાળા મહાપુરુષે વહેંચ્યા. તેના કર્તા મને અવિનાશીને અકર્તા જ જાણ.

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति मा योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

કારણ કે કર્મના ફળમાં મારી સ્પૃહા નથી. કર્મોનું ફળ શું છે ? શ્રીકૃષ્ણે પાછળથી બતાવ્યું હતું કે યજ્ઞ જેનાથી પૂર્ણ થાય છે તે ક્રિયાનું નામ કર્મ છે અને પૂર્તિકાળમાં યજ્ઞ જેની રચના કરે છે, તે જ્ઞાનામૃતનું પાન કરનારા શાશ્વત, સનાતન બ્રહ્મમાં પ્રવેશ પામે છે. કર્મનું પરિણામ છે — પરમાત્મા. તે પરમાત્માની ઇચ્છા પણ હવે મને નથી કારણ કે તે મારાથી ભિન્ન નથી. હું અવ્યક્ત સ્વરૂપ છું. તેની જ સ્થિતિવાળો છું માટે આ કાર્ય ઉપર સ્નેહ રાખું એવી હવે આગળ કોઈ સત્તા જ નથી, માટે કર્મ મને લિંપાયમાન નથી કરતાં અને આ સ્થિતિએ જે કોઈ પણ મને જાણે છે અર્થાત્ જે કર્મોના પરિણામરૂપ 'પરમાત્માને' પ્રાપ્ત કરી લે છે, તેને કર્મ નથી બાંધતા, જેવા શ્રીકૃષ્ણ, તેવા જ એ સ્તરથી જાણનારો મહાપુરુષ

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

અર્જુન ! મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારા પુરુષો દ્વારા અગાઉ પણ આમ જ જાણીને કર્મો કરાયા હતાં. શું જાણીને ? આ જ કે જ્યારે કર્મોના પરિણામરૂપ પરમાત્મા ભિન્ન ન રહી જાય. કર્મોના પરિણામરૂપ પરમાત્માની સ્પૃહા ન રહે ત્યારે તે પુરુષને કર્મ બાંધતાં નથી. શ્રીકૃષ્ણ આ જ સ્થિતિવાળા છે. તેથી તેઓ કર્મથી લિંપાયમાન થતા નથી અને આ જ સ્તરેથી જો આપણે જાણીશું તો આપણને કર્મ બાંધશે નહિ. શ્રીકૃષ્ણને જેમ. બરાબર તે જ કક્ષાએથી જે કોઈ પણ જાણી લેશે, તે પુરુષ પણ કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જશે. હવે શ્રીકૃષ્ણ 'ભગવાન્', 'મહાત્મા', 'અવ્યક્ત', 'યોગેશ્વર' અથવા 'મહાયોગેશ્વર' જે કંઈ પણ હોય, તે સ્વરૂપ બધા માટે છે. આ સમજીને જ અગાઉના મુમુક્ષુ પુરુષોએ, મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ કર્મ પર કદમ માંડ્યાં છે. માટે અર્જુન ! તું પણ પૂર્વજો દ્વારા હંમેશા કરાયેલાં આ જ કર્મ કર કલ્યાણનો આ જ એકમાત્ર માર્ગ છે.

અત્યાર સુધી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કર્મ કરવા ઉપર ભાર મૂક્યો, પરંતુ એ સ્પષ્ટ કર્યું નથી કે, કર્મ શું છે ? બીજા અધ્યાયમાં કર્મનું માત્ર નામ

લીધું કે હવે આને તું નિષ્કામ કર્મના વિષયમાં સાંભળ. તેની વિશેષતાઓનું વર્ણન કર્યું કે, આ જન્મમરણના મહાન ભયથી રક્ષા કરે છે. કર્મ કરતી વખતે રાખવાની સાવચેતીનું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ તે બતાવ્યું નથી કે કર્મ શું છે ? ત્રીજા અધ્યાયમાં તેમણે કહ્યું કે, જ્ઞાનમાર્ગ સારો લાગે કે નિષ્કામ કર્મયોગ સારો લાગે, પરંતુ કર્મ તો કરવાં જ પડશે. કર્મોને ત્યાગવાથી ન તો કોઈ જ્ઞાની થઈ જાય અને કર્મોનો આરંભ ન કરવાથી કોઈ નિષ્કર્મી બની જાય. હઠવશ જે નથી કરતા તે દંભી છે. માટે મનથી ઈન્દ્રિયોને વશ કરીને કર્મ કર. કયું કર્મ કરે ? તો કહ્યું 'નિયત કર્મ કર.' આ નિર્ધારિત કર્મ છે શું ? તે બોલ્યા, 'યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ નિયત કર્મ છે એક નવો પ્રશ્ન આવ્યો કે યજ્ઞ શું છે ? જે કરવાથી કર્મ થયું કહેવાય ? ત્યાં પણ યજ્ઞની ઉત્પત્તિ બતાવવામાં આવી, તેની વિશેષતાઓનું વર્ણન કર્યું, પરંતુ જેના વડે કર્મને સમજી શકાય તે યજ્ઞ નથી બતાવાયો. અત્યાર સુધી સ્પષ્ટ નથી થયું કે કર્મ શું છે ? હવે કહે છે કે અર્જુન ! કર્મ શું છે ? અકર્મ શું છે ? આ વિષયમાં મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ મોહિત થાય છે, એને સારી રીતે સમજી લેવું જોઈએ.'

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

કર્મ શું છે અને અકર્મ શું છે ? આ વિષયમાં બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ મોહિત થાય છે. માટે હું તને તે કર્મ સારી રીતે કહીશ, જેને જાણીને '**अशुभात् मोक्ष्यसे**' - અશુભ અર્થાત્ સંસારબંધનથી સારી રીતે છૂટી જઈશ. કર્મ કોઈ એવી વસ્તુ છે જે સંસાર બંધનથી મુક્તિ અપાવે છે. આ જ કર્મને જાણવા ઉપર શ્રી કૃષ્ણ વળી ભાર મૂકે છે —

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

કર્મનું સ્વરૂપ પણ જાણવું જોઈએ, અકર્મના સ્વરૂપને સમજવું જોઈએ અને વિકર્મ અર્થાત્ વિકલ્પશૂન્ય વિશેષ કર્મ, જે આપ્ત પુરુષો દ્વારા થાય છે, એને પણ જાણવું જોઈએ; કારણ કે કર્મની ગતિ ગહન છે કેટલાક લોકોએ વિકર્મનો અર્થ 'નિષિદ્ધ કર્મ', 'મનપૂર્વક કરેલાં કર્મો' વગેરે કર્યો છે.

વાસ્તવમાં અહીં 'વિ' ઉપસર્ગ વિશિષ્ટતા દર્શાવે છે. પ્રાપ્તિ પછી મહાપુરુષોનાં કર્મ વિકલ્પશૂન્ય હોય છે. આત્મસ્થિત, આત્મતૃપ્ત આત્મકામ, મહાપુરુષોને કર્મ ન કરવાથી ન તો કોઈ લાભ છે, ન છોડવાથી કોઈ હાનિ છે છતાંય તે પાછળ આવનારા લોકોના હિત માટે કર્મ કરે છે. આવાં કર્મો વિકલ્પશૂન્ય છે, વિશુદ્ધ છે અને આ કર્મને જ વિકર્મ કહેવાય છે.

ઉદાહરણાર્થ ગીતામાં જ્યાં પણ કોઈ કાર્યમાં 'વિ' ઉપસર્ગ જોડાયેલો છે તે વિશેષતાનો દ્યોતક છે, નિકૃષ્ટતાનો નહીં જેમ કે '(**योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रिय । (५-७)**' — જે યોગથી યુક્ત છે તે વિશેષ રૂપથી શુદ્ધ આત્માવાળો, વિશેષરૂપથી જીતેલા અંતઃકરણવાળો વગેરે વિશેષતાનો જ દ્યોતક છે. આ જ રીતે ગીતામાં સ્થળે સ્થળે 'વિ'નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જે વિશેષ પૂર્ણતાનો દ્યોતક છે, આ જ રીતે 'વિકર્મ' પણ વિશિષ્ટ કર્મનું દ્યોતક છે, જેની પ્રાપ્તિ પછી મહાપુરુષ દ્વારા જે શુભાશુભ સંસ્કાર ઊભા કરતું નથી.

અત્યારે તમે વિકર્મ જોયું. કર્મ અને અકર્મ રહ્યાં. જેને હવે પછીના શ્લોકમાં સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ. જો અહીં કર્મ-અકર્મના વિભાજન ન સમજી શક્યા તો ક્યારેય સમજી શકીશું નહીં.

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

જે પુરુષ કર્મમાં અકર્મને જુએ, કર્મનો અર્થ આરાધના અર્થાત્ આરાધના કરે અને એ પણ સમજે કે કરવાવાળો હું નથી, પરંતુ ગુણોની અવસ્થા જ ચિન્તનમાં આપણને નિયુક્ત કરે છે, "હું ઇષ્ટ દ્વારા સંચાલિત છું"- એવું જુએ અને જ્યારે આ રીતે અકર્મ જોવાની ક્ષમતા આવી જાય અને ધારાવાહિક રૂપથી કર્મ થતા રહે, ત્યારે સમજવું જોઈએ કે કર્મ ઉચિત દિશામાં થઈ રહ્યા છે. તે જ પુરુષ મનુષ્યોમાં બુદ્ધિમાન છે, મનુષ્યોમાં યોગી છે, યોગથી યુક્ત બુદ્ધિવાળો છે અને સંપૂર્ણ કર્મોનો કર્તા છે. તેના દ્વારા કર્મ કરવામાં લેશમાત્ર પણ ત્રુટિ રહી જતી નથી.

સારાંશ એ છે કે આરાધના જ કર્મ છે. તે કર્મને કરીએ અને કરતી વખતે અકર્મને જોઈએ કે — હું તો યંત્રમાત્ર છું, કરાવાવાળો ઇષ્ટ છે અને હું ગુણોથી ઉત્પન્ન અવસ્થા પ્રમાણે જ પ્રયત્ન કરી શકું છું, જ્યારે

અકર્મની આ ક્ષમતા આવી જાય અને ધારાવાહિક કર્મો થતા રહે, ત્યારે જ પરમ કલ્યાણની સ્થિતિ અપાવનારાં કર્મ થઈ જાય છે. 'પૂજ્ય મહારાજજી' કહેતા હતા કે, "જ્યાં સુધી ઈષ્ટ રથી ન હોય, રોકટોક ન કરવા લાગે ત્યાં સુધી ઉચિત માત્રામાં સાધનની શરૂઆત જ નથી થતી." આની પહેલાં જે કાંઈ કરવામાં આવે છે, કર્મના પ્રવેશના પ્રયાસથી અધિક કંઈ જ નથી. હળનો બધો ભાર બળદની કાંધ ઉપર જ હોય છે, છતાં પણ ખેતરની વાવણી એ હળ ચલાવનારની દેન છે. ઠીક તે જ રીતે સાધનાનો બધો ભાર સાધક ઉપર જ રહે છે, પરંતુ વાસ્તવિક સાધક તો ઈષ્ટ છે. જે એની પાછળ લાગેલો છે, જે તેનું માર્ગદર્શન કરે છે. જ્યાં સુધી ઈષ્ટ નિર્ણય ન આપે ત્યાં સુધી તમે સમજી નહિ શકો કે આપણાથી થયું છે શું ? આપણે પ્રકૃતિમાં ભટકી રહ્યા છીએ કે પરમાત્મામાં ? આ રીતે ઈષ્ટના નિર્દેશનમાં જે સાધક આત્મિક માર્ગ પર ચાલવા તત્પર છે, પોતાને અકર્તા સમજીને એકધારું કર્મ કરે છે, તે જ બુદ્ધિમાન છે, તેનું જ્ઞાન યથાર્થ છે, તે જ યોગી છે. જિજ્ઞાસા સ્વાભાવિક છે કે કર્મ કરતાં જ રહીશું કે ક્યારેય કર્મોથી છુટકારો પણ મળશે ? આ વિષે યોગેશ્વર કહે છે —

શ્રી કૃષ્ણના કહેવા અનુસાર જે કાંઈ કરવામાં આવે છે તે કર્મ નથી. કર્મ એક નિર્ધારિત કરેલી ક્રિયા છે, '**नियतं कुरु कर्म त्वं**' - અર્જુન ! તું નિર્ધારિત કર્મ કર. નિર્ધારિત કર્મ છે શું? ત્યારે બતાવ્યું '**यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधन,**' યજ્ઞને કાર્યરૂપ આપવું એ જ કર્મ છે. તો આના સિવાય જે કાંઈ કરવામાં આવે છે તે શું કર્મ નથી ? શ્રી કૃષ્ણ કહે છે — '**अन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः**' - આ યજ્ઞને કાર્યરૂપ આપ્યા સિવાય જે કાંઈ કરવામાં આવે, તે આ લોકનું બંધન છે, નહિ કે કર્મ ! '**तदर्थं कर्म ।**' અર્જુન ! તે યજ્ઞની પૂર્તિ માટે સારી રીતે આચરણ કર અને જ્યારે યજ્ઞનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તો તે શુદ્ધ રૂપથી આરાધનાની એક વિધિ-વિશેષ છે, જે તે આરાધ્ય દેવ સુધી પહોંચાડીને તેમાં લીન કરી દે છે.

આ યજ્ઞમાં ઈન્દ્રિયોનું દમન, મનનું શમન, દૈવી સંપત્તિનું ઉપાર્જન વગેરે દર્શાવતા અંતમાં કહ્યું — ઘણા યોગી પાન અને અપાનની ગતિનો નિરોધ કરીને પ્રાણાયામપરાયણ થઈ જાય છે. જ્યાં ન અંદરથી સંકલ્પ ઊઠે છે, ન બાહ્ય વાતાવરણના સંકલ્પ મનમાં પ્રવેશ પામે છે. આવી સ્થિતિમાં

ચિત્તનો સર્વથા નિરોધ અને નિરુદ્ધ ચિત્તના પણ વિલયકાળમાં તે પુરુષ '**यान्ति ब्रह्म सनातनम्**' — શાશ્વત, સનાતન બ્રહ્મમાં પ્રવેશ મેળવે છે. આ બધું યજ્ઞ છે. જેને કાર્યરૂપ આપવાનું નામ કર્મ છે માટે કર્મનો શુદ્ધ અર્થ આરાધના.

કર્મનો અર્થ છે 'ભજન', કર્મનો અર્થ છે યોગસાધનાને સારી રીતે સંપાદિત કરવી. એનું વિશદ વર્ણન આ અધ્યાયમાં આગળ આવે છે. અહીં કર્મ અને કર્મનું માત્ર વિભાજન કરવામાં આવ્યું જેથી કર્મ કરતી વખતે તેને ઉચિત દિશા આપી શકાય અને તેની પર ચાલી શકાય.

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥

અર્જુન ! '**यस्य सर्वे समारंभाः**' - જે પુરુષ દ્વારા સંપૂર્ણતાથી પ્રારંભ કરાયેલી ક્રિયા (જેને પાછલા શ્લોકમાં કહ્યું કે- અકર્મ જોવાની ક્ષમતા આવી જવાથી કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેવાવાળો પુરુષ સંપૂર્ણ કર્મોનો કરનારો છે. કરવામાં લેશમાત્ર પણ ત્રુટિ નથી.) '**कामसंकल्पवर्जिता**' - ક્રમશઃ ઉત્થાન થતાં એટલી સૂક્ષ્મ બની ગઈ કે વાસના અને મનના સંકલ્પ- વિકલ્પથી ઉપર ઊઠી ગઈ. (કામના અને સંકલ્પોનો નિરોધ થવો એ મનની વિજેતાવસ્થા છે માટે કર્મ કોઈ એવી વસ્તુ છે જે આ મનને કામના અને સંક્લ્પ વિકલ્પથી ઉપર લઈ જાય છે.) તે સમયે '(**ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं**)' અંતિમ સંકલ્પ પણ શાંત થવાની સાથે જેને આપણે જાણતા નથી, જેને જાણવા માટે આપણે ઈચ્છુક હતા, તે પરમાત્માનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થઈ જાય છે. ક્રિયાત્મક માર્ગે ચાલીને પરમાત્માનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થવો એનું નામ જ 'જ્ઞાન' છે. એ જ્ઞાનની સાથે '**दग्धं कर्माणं**' કર્મ સદાને માટે દગ્ધ થઈ જાય છે. પામવું હતું તે પામી લીધું. આગળ કોઈ સત્તા નથી, જેની શોધ કરીએ તેથી કર્મ કરીને શોધે પણ કોને ? તે જ્ઞાન સાથે કર્મની જરૂરિયાત સમાપ્ત થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિવાળાને બોધ સ્વરૂપ મહાપુરુષોએ 'પંડિત' કહીને નવાજ્યા છે. તેમનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ છે. આવી સ્થિતિવાળા મહાપુરુષ શું કરતા હોય ? કઈ રીતે રહેતા હોય ? તેમની રહેણીકરણી પર પ્રકાશ પાડે છે —

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥२०॥

અર્જુન ! તે પુરુષ સાંસારિક આશ્રયથી રહિત થઈને નિત્યવસ્તુ પરમાત્મામાં જ તૃપ્ત રહીને, કર્મોનાં ફળ, પરમાત્માની આસક્તિને પણ ત્યાગીને (કારણ કે પરમાત્મા પણ હવે તેનાથી ભિન્ન નથી.) કર્મમાં સારી રીતે લાગેલો રહેતો હોવા છતાં કંઈ કરતો નથી.

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

જેણે અંતઃકરણ અને શરીરને જીતી લીધું છે, ભોગની સંપૂર્ણ સામગ્રીનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે, આવા આશારહિત પુરુષનું શરીર માત્ર કર્મ કરતું દેખાય છે. હકીકતમાં તે કશુંય કરતો નથી—, માટે પાપને નથી પામતો. તે પૂર્ણત્વને પામ્યો છે, માટે તેને આવાગમન રહેતું નથી.

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावासिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥

પોતાની મેળે જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તેમાં જ સંતોષ પામનારો, સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્વેષ અને હર્ષ-શોકાદિ દ્વંદ્વોથી પર. '**विमत्सर**' ઈર્ષ્યારહિત તથા સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમભાવવાળો પુરુષ કર્મો કરીને પણ બંધાતો નથી સિદ્ધિ અર્થાત્ જેને પામવાનું હતું, તે હવે અલગ નથી અને તે કદી અલગ પણ નથી થવાનો, માટે અસિદ્ધિનો પણ ભય નથી, આ રીતે સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમભાવવાળો પુરુષ કર્મ કરીનેય નથી બંધાતો. તે કયું કર્મ કરે છે ? તે જ નિયત કર્મ, યજ્ઞની પ્રક્રિયા આનું જ પુનરાવર્તન કરતાં કહે છે —

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

અર્જુન ! '**यज्ञायाचरत कर्म**'- યજ્ઞનું જ આચરણ જ કર્મ છે, અને સાક્ષાત્કારનું નામ જ જ્ઞાન છે. આ યજ્ઞનું આચરણ કરીને સાક્ષાત્કારની સાથે જ્ઞાનમાં સ્થિત, સંગદોષ અને આસક્તિથી રહિત મુક્ત પુરુષના સંપૂર્ણ કર્મ સારી રીતે વિલીન થઈ જાય છે. તે કર્મ કોઈ પરિણામ ઉત્પન્ન

નથી કરી શકતા. કારણ કે કર્મોનાં ફળ એવા પરમાત્મા તેનાથી ભિન્ન નથી રહી ગયા. હવે ફળમાં કયાં ફળ લાગશે ? આ માટે તે મુક્ત પુરુષોને પોતાને માટે કર્મ કરવાની જરૂરિયાત સમાપ્ત થઈ જાય છે. છતાં પણ લોકસંગ્રહ માટે તેઓ કર્મ કરે જ છે અને કરતાં છતાં પણ તેઓ કર્મોથી લિપ્ત થતા નથી. તેઓ કર્મ કરે જ છે, છતાં લિપ્ત કેમ નથી થતાં ? આ વિશે કહે છે —

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

આવા મુક્ત પુરુષનું સમર્પણ બ્રહ્મ છે, હવિ બ્રહ્મ છે, અગ્નિ પણ બ્રહ્મ જ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપ અગ્નિમાં બ્રહ્મરૂપી કર્તા દ્વારા જે હવન કરવામાં આવે છે તે પણ બ્રહ્મ છે. '**ब्रह्मकर्म समाधिना**'- જેનાં કર્મ બ્રહ્મને સ્પર્શ કરીને સમાધિસ્થ થઈ ગયાં, તેમાં વિલય થઈ ગયાં, એવા મહાપુરુષ માટે જે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, તે પણ બ્રહ્મ જ છે, તે કરતો-કારવતો કશું નથી, માત્ર લોકસંગ્રહ માટે કર્મોમાં વર્તે છે.

આ તો પ્રાપ્તિવાળા મહાપુરુષના લક્ષણ છે, પરંતુ કર્મમાં પ્રવેશ લેનાર પ્રારંભિક સાધક કયો યજ્ઞ કરે છે ?

પાછલા અધ્યાયોમાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું : અર્જુન ! કર્મ કર. કયું કર્મ? તેમણે બતાવ્યું. નિયત કર્મ, નિર્ધારિત કરેલા કર્મને કર. નિર્ધારિત કર્મ કયું છે ? તો '**यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः' (३-९)**) — અર્જુન! યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે. આ યજ્ઞ સિવાય બીજે જે કાંઈ કરવામાં આવે તે આ લોકનું બંધન જ છે, નહિ કે કર્મ. કર્મ તો સંસારબંધનથી મોક્ષ અપાવે છે. માટે '**तदर्थ कर्म कौन्तैय मुक्तसङ्ग समाचर**' — તે યજ્ઞની પૂર્તિ માટે સંગદોષથી અલગ રહીને સારી રીતે યજ્ઞનું આચરણ કર. અહીં એક નવીન પ્રશ્ન યોગેશ્વરે કર્યો કે, તે યજ્ઞ શું છે, જેને કરીએ અને કર્મ અમારાથી પાર પડે ? તેમણે કર્મની વિશેષતાઓ પર ભાર મૂક્યો અને જણાવ્યું કે યજ્ઞ ક્યાંથી આવ્યો ? યજ્ઞ શું આપે છે ? તેની વિશેષતાઓનું ચિત્રણ કર્યું, પરંતુ હજુ સુધી એ નથી બતાવ્યું કે યજ્ઞ શું છે?

હવે અહીં એ યજ્ઞને સ્પષ્ટ કરે છે —

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्रावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥

આગળના શ્લોકમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પરમાત્મ-સ્થિત મહાપુરુષના યજ્ઞનું નિરૂપણ કર્યું હતું. પરંતુ બીજા યોગી જે અત્યારે એ તત્ત્વમાં સ્થિર નથી થયા, ક્રિયામાં પ્રવેશ કરવાના છે, તે પ્રારંભ ક્યાંથી કરે ? આ વિશે કહે છે કે બીજા યોગી લોકો '**दैवम यज्ञम्**'- અર્થાત્ દૈવી સંપદને પોતાના હૃદયમાં બળવતી બનાવે છે. બ્રહ્માનો નિર્દેશ હતો કે આ યજ્ઞ દ્વારા તમે લોકો દેવતાઓની ઉન્નતિ કરીને પરમશ્રેયને પ્રાપ્ત કરો. દૈવી સંપદને હૃદય દેશમાં બળવાન બનાવવી એ પ્રારંભિક શ્રેણીના યોગીઓનો યજ્ઞ છે.

આ દૈવી સંપદ અધ્યાય ૧૬ના આરંભના ત્રણ શ્લોકોમાં વર્ણવેલી છે. તે છે તે સૌમાં માત્ર મહત્ત્વપૂર્ણ કર્તવ્ય સમજીને એને જાગ્રત કરવામાં આવે, તેમાં જ લાગી રહેવામાં આવે, આનો જ સંકેત કરતાં યોગેશ્વરે કહ્યું, 'અર્જુન ! તું મારો શોક ન કર, કારણ કે તું દેવી સંપદને પામેલો છે, તું મારામાં નિવાસ કરીશ, મારા જ – શાશ્વત સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીશ, કારણ કે આ દૈવી સંપદ પરમ કલ્યાણ માટે જ છે અને આનાથી વિપરીત આસુરી સંપદ નીચ અને અધમ યોનિઓનું કારણ છે. આ જ આસુરી સંપદનું હવન થવા લાગે છે, માટે આ યજ્ઞ છે અને અહીંથી જ યજ્ઞનો પ્રારંભ થાય છે.'

બીજા યોગી '**ब्रह्माग्नौ**'- પરબ્રહ્મ પરમાત્મારૂપ અગ્નિમાં યજ્ઞ દ્વારા જ યજ્ઞનું અનુઠાન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણે આગળ બતાવ્યું કે આ શરીરમાં 'અધિયજ્ઞ' હું છું. યજ્ઞોની અધિષ્ઠાતા અર્થાત્ યજ્ઞ જેમાં વિલય થાય છે, તે પુરુષ હું છું. શ્રી કૃષ્ણ એક યોગી હતા. સદ્ગુરુ હતા આ રીતે બીજા યોગીએ બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં યજ્ઞ અર્થાત્ અર્થાત્ યજ્ઞસ્વરૂપને ઉદ્દેશીને યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરે છે, સારાંશ એ છે કે સદ્ગુરુના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે.

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाणिषु जुह्वति ॥२६॥

અન્ય યોગીજન ક્ષોત્રાદિક (શ્રોત, નેત્ર, ત્વચા, જીભ, નાસિકા) બધી જ ઈન્દ્રિયોને સંયમરૂપી અગ્નિમાં હવન કરે છે, અર્થાત્ ઈન્દ્રિયોને વિષયોથી સમેટીને સંયત કરી લે છે. અહીં જ્વાળાઓ સળગતી નથી.

અગ્નિમાં નાખવાની દરેક વસ્તુ જેમ ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે તે જ પ્રકારે સંયમ એક અગ્નિ છે, જે ઇન્દ્રિયોના સંપૂર્ણ બહિર્મુખી પ્રવાહને દગ્ધ કરી દે છે. બીજા યોગી લોકો શબ્દાદિક (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ) વિષયોને ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિમાં હવન કરી દે છે અર્થાત્ તેમનો આશય બદલીને સાધનાપરક બનાવી દે છે.

સાધકે સંસારમાં રહીને જ ભજન કરવું પડે છે. સાંસારિક લોકોના સારા-નરસા શબ્દો તેને અથડાય છે. વિષયોત્તેજક શબ્દોને સાંભળતાં જ સાધક તેમના આશયને યોગ, વૈરાગ્યસહાયક, વૈરાગ્યોત્તેજક ભાવોને બદલીને ઇન્દ્રિયરૂપી અગ્નિમાં હવન કરી દે છે. જેમ કે અર્જુન એકવાર પોતાના ચિંતનમાં હતો. અકસ્માત તેના કર્ણપ્રદેશમાં સંગીત લહરીનો ઝણકાર થયો. તેણે માથું ઊંચકીને જોયું, તો ઉર્વશી ઊભી હતી, જે એક નૃત્યાંગના હતી. સૌ એના રૂપ પર વારી જઈને મુગ્ધ થઈ ઝૂમી ઊઠ્યા હતા, પરંતુ અર્જુને તેને સ્નેહપૂર્ણ દૃષ્ટિથી માતા સમાન જોઈ. તે શબ્દરૂપે આવેલો આકાર વિલીન થઈ ગયા, ઇન્દ્રિયોના અન્તરાલમાં જ સમાઈ ગયા.

અહીં જ ઇન્દ્રિયો અગ્નિ છે. અગ્નિમાં હોમેલી વસ્તુ જેમ ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે તે જ રીતે ઉદ્દેશ- ભાવ બદલીને ઇષ્ટને અનુકૂળ ઢાળી દેવાથી વિષયોત્તેજક રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ પણ ભસ્મ થઈ જાય છે, સાધક ઉપર કોઈ ખરાબ અસર પાડી શકતા નથી. સાધક તે શબ્દોમાં રુચિ નથી લેતો, તેને ગ્રહણ નથી કરતો.

આ શ્લોકમાં '**अपरे**', '**अन्ये**' શબ્દો એક જ સાધકની ઊંચી નીચી અવસ્થાઓ છે. એક જ યજ્ઞકર્તાનો ઊંચો નીચો સ્તર છે, નહિ કે '**अपरे**', '**अपरे**' કહેવાથી કોઈ અલગ- અલગ યજ્ઞ.

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

અત્યાર સુધી યોગેશ્વરે જે યજ્ઞની ચર્ચા કરી તેમાં ક્રમશઃ દૈવી સંપદની કમાણી કરવામાં આવે છે, ઇન્દ્રિયોની સંપૂર્ણ ચેષ્ટાઓને સંયમ કરવામાં આવે છે. બળપૂર્વક વિષયોત્તેજક શબ્દાદિ સાધક સામે આવતા તેમનો આશય- ભાવ બદલીને તેમાંથી બચી શકાય છે. આથી ઉન્નત અવસ્થા

થવાથી બીજા યોગીજન સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટાઓ તથા પ્રાણના વ્યાપારને સાક્ષાત્કાર સહિત જ્ઞાનથી પ્રકાશિત પરમાત્મ-સ્થિતિરૂપી યોગાગ્નિમાં હવન કરે છે. જ્યારે સંયમની પકડ આત્મા સાથે તદ્રુપ થઈ જાય છે, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર પણ શાંત થઈ જાય છે, તે સમયે વિષયોને ઉત્તેજિત કરનારી અને ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી બંને ધારાઓ આત્મસાત્ થઈ જાય છે. પરમાત્મામાં મળી જાય છે. યજ્ઞનું પરિણામ આવે છે. આ છે યજ્ઞની પરાકાષ્ઠા જે આત્માને પામવો હતો તેમાં જ સ્થિરતા આવી ગઈ તો બાકી શું રહ્યું ? યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણઃ પુન યજ્ઞને વધુ સારી રીતે સમજાવે છે —

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

અનેક લોકો દ્રવ્ય યજ્ઞ કરે છે અર્થાત્ આત્મપથમાં, મહાપુરુષોની સેવામાં પત્ર-પુષ્પ અર્પણ કરે છે. તે સમર્પણની સાથે મહાપુરુષોની સેવામાં દ્રવ્ય વાપરે છે. શ્રી કૃષ્ણ આગળ જતાં કહે છે, ભક્તિભાવથી પત્ર-પુષ્પ, ફૂલ-ફળ જે કાંઈ મને આપે છે, તેને હું આરોગું છું અને તેનું પરમ કલ્યાણ કરું છું. આ પણ યજ્ઞ જ છે. દરેક આત્માની સેવા કરવી, માર્ગ ભૂલેલાને આત્મપથ પર લાવવો દ્રવ્ય યજ્ઞ છે, કારણ કે પ્રાકૃતિક સંસ્કારોને બાળવાને તે સમર્થ છે.

આ રીતે કેટલાક પુરુષ '**तपोयज्ञा**' સ્વધર્મપાલનમાં ઇન્દ્રિયોને તપાવે છે. અર્થાત્ સ્વભાવથી ઉત્પન્ન ક્ષમતા મુજબ યજ્ઞની નિમ્ન અને ઉન્નત અવસ્થાઓ વચ્ચે તપે છે. આ માર્ગની અલ્પ જાણકારી હોવાથી પહેલી શ્રેણીનો સાધક શૂદ્ર પરિચર્યા દ્વારા વૈશ્ય દૈવી સંપદના સંગ્રહ દ્વારા ક્ષત્રિય, કામક્રોધાદિના ઉન્મૂલન દ્વારા અને બ્રાહ્મણ, બ્રહ્મમાં પ્રવેશની યોગ્યતાના સ્તરથી ઇન્દ્રિયોને તપાવે છે. તે સૌને એક સરખો પરિશ્રમ કરવો પડે છે. હકીકતમાં યજ્ઞ એક જ છે. અવસ્થા મુજબ ઊંચીનીચી શ્રેણીઓ પસાર થતી જાય છે.

પૂજ્ય મહારાજજી કહેતા કે "મનસહિત ઇન્દ્રિયોને અને શરીરને લક્ષ્યને અનુરૂપ તપાવવું એ જ તપ છે. મન-ઇન્દ્રિયો લક્ષથી દૂર ભાગશે, એમને સમેટીને ત્યાં જ લગાવો."

અનેક પુરુષ યોગ-યજ્ઞનું આચરણ કરે છે. પ્રકૃતિમાં ભટકતા આત્માનું પ્રકૃતિથી પર એવા આત્મા સાથેના મિલનનું નામ જ યોગ છે. યોગની પરિભાષા અધ્યાય ૬/૨૩માં જોવા યોગ્ય છે. સામાન્ય રીતે બે વસ્તુઓના મિલનને યોગ કહેવાય છે. કાગળ જોડે કલમ ભળી જાય, થાળી અને મેજ મળે તો શું યોગ થયો કહેવાય ? ના, આ તો પંચભૂતોથી બનેલા પદાર્થ છે, તે એક જ છે, બે ક્યાં છે ? બે તો પ્રકૃતિ અને પુરુષ છે. પ્રકૃતિમાં સ્થિત આત્મા પોતાના જ શાશ્વત રૂપ પરમાત્મામાં પ્રવેશ પામે છે, તો પ્રકૃતિ પુરુષમાં વિલીન થઈ જાય છે. આ જ યોગ છે. માટે અનેક પુરુષ આ મિલનમાં સહાયક એવા શમ, દમ, વગેરે નિયમોનું સારી પેઠે આચરણ કરે છે. યોગ-યજ્ઞ કરનારા તથા અહિંસાદિ તીક્ષ્ણ વ્રતોથી જોડાયેલા પ્રયત્નશીલ પુરુષ '**स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च**'- પોતાનું જ અધ્યયન, સ્વરૂપનું અધ્યયન કરનારા જ્ઞાનયજ્ઞના કર્તા છે. અહીં યોગના અંગો (યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ)નો અહિંસાદિ ઉગ્ર વ્રતોથી નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ઘણા લોકો સ્વાધ્યાય કરે છે - પુસ્તકનું વાચન તો સ્વાધ્યાયનો પ્રથમ સ્તર માત્ર છે. વિશુદ્ધ સ્વાધ્યાય છે — સ્વયંનું અધ્યયન, એનાથી સ્વ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. એનું પરિણામ છે જ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર.

યજ્ઞના આગળના પગલા બતાવે છે —

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणापानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

ઘણા યોગી અપાનવાયુમાં પ્રાણવાયુનું હવન કરે છે અને એ જ રીતે પ્રાણવાયુમાં અપાનવાયુનું હવન કરે છે. આનાથી સૂક્ષ્મ અવસ્થતા થતાં યોગીજન પ્રાણ અને અપાન બંનેની ગતિ રોકીને પ્રાણાયામ- પરાયણ થાય છે.

જેને શ્રીકૃષ્ણ પ્રાણ-અપાન કહે છે, એને જ મહાત્મા બુદ્ધ 'અનાપાન' કહે છે. આને તેમણે શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસ પણ કહેલ છે. જે શ્વાસ તમે અંદર લો છો તે પ્રાણ, અને જે શ્વાસને તમે બહાર કાઢો છો તે અપાન છે. યોગીઓની અનુભૂતિ છે કે તમે શ્વાસની સાથે બ્રાહ્ય વાયુમંડળના સંકલ્પ પણ ગ્રહણ કરો છો અને પ્રશ્વાસમાં આ જ રીતે આંતરિક સારાનરસા

ચિંતનની લહર ફેંકતા રહો છો. બાહ્ય કોઈ સંકલ્પને ગ્રહણ ન કરવો તે પ્રાણનો હવન છે, તથા અંદરના સંકલ્પને ઊઠવા જ ન દેવો એ અપાનનો હવન છે. ન અંદરથી કોઈ સંકલ્પની સ્ફુરણા થાય અને ન બહારની દુનિયામાં ચાલી રહેલું ચિંતન અંદર કોઈ ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરી શકે. આ રીતે પ્રાણ અને અપાન બંનેની ગતિ સમ થઈ જવાથી પ્રાણોનો યામ અર્થાત્ નિરોધ થઈ જાય છે. આ જ પ્રાણાયામ છે અને આ મનની વિજિતાવસ્થા છે. પ્રાણનું રોકાવું કે મનનું રોકાવું એક જ વાત છે.

પ્રત્યેક મહાપુરુષે આ પ્રકરણ લીધું છે. વેદોમાં આનો ઉલ્લેખ છે. **चत्वारि वाक् पारमिता पदानि (ऋग्वेद १-१६४-४५, अथर्ववेद ६-१०-२७)** આને જ 'પૂજ્ય મહારાજજી' વારંવાર કહેતા 'અરે, એક નામને ચાર શ્રેણીમાં જપી શકાય છે. 'વૈખરી', 'મધ્યમા', 'પશ્યન્તી' અને 'પરા' વૈખરી એને કહે છે જે બોલીને વ્યક્ત થાય. નામનું એ રીતે ઉચ્ચારણ થાય કે તમે સાંભળો અને બહાર કોઈ બેઠું હોય એને પણ સંભળાય. મધ્યમા અર્થાત્ સ્વરમાં જપ, જેને માત્ર તમે સાંભળો, બાજુમાં બેઠેલી કોઈ વ્યક્તિને ઉચ્ચારણ ન સંભળાય આ ઉચ્ચાર કંઠમાંથી થાય છે. ધીરે ધીરે નામની ધૂન બની જાય છે, દોર બંધાઈ જાય. સાધના વધારે સૂક્ષ્મ થતાં '**पश्यन्ती**' અર્થાત્ નામ દેખાવની અવસ્થા આવી જાય છે. પછી નામ જપાતું નથી. નામ શ્વાસ સાથે જ એકરૂપ થઈ જાય છે. મનને દ્રષ્ટા બનાવીને ખડું કરી દો પછી માત્ર જોતા જ રહેવાનું કે શ્વાસ શું કહે છે ? શ્વાસ આવે છે ક્યારે ? બહાર નીકળે છે ક્યારે ? કહે છે શું ?" મહાપુરુષોનું કહેવું છે કે, આ શ્વાસ નામ સિવાય કશું જ કહે જ નહિ. સાધક નામનો જપ નથી કરતો, કેવળ તેમાંથી ઊઠનારી ધૂનને સાંભળે છે. શ્વાસને માત્ર જોતો રહે છે, માટે આને 'પશ્યન્તિ' કહે છે.

'પશ્યન્તિ'માં મનને દ્રષ્ટાના રૂપમાં ખડું કરવું પડે છે, પરંતુ સાધન એથીય વધુ ઉત્પન્ન થતાં સાંભળવું પણ નથી પડતું. એક વાર સુરતા સંધાઈ જાય પછી સ્વતઃ સંભળાવા લાગશે '**जपे न जपावे अपने से आवे।**' - ન સ્વયં જપો, ન મનને સાંભળવા માટે બાધ્ય કરો, જપ ચાલતો જ રહે, આનું નામ છે અજપા. એવું નથી કે જપનો પ્રારંભ જ ન કરો અને થઈ ગયા 'અજપા'. કોઈ જપનો પ્રારંભ જ ન કરે તો અજપા નામની કોઈ વસ્તુ તેની પાસે હોય જ

નહિ. અજપાનો અર્થ છે આપણે જપીએ, પરંતુ જપ આપણો સાથ ન છોડે. એકવાર સુરતા સંધાઈ જાય તો જપ પ્રવાહિત થઈ જાય અને સતત ચાલતો જ રહે. આવા સ્વાભાવિક જપનું નામ છે 'અજપા' અને આ જ છે 'પરા વાણીનો જપ' આ પ્રકૃતિથી પર એ તત્ત્વ પરમાત્મામાં પ્રવેશ અપાવે છે. આનાથી આગળ વાણીમાં કોઈ પરિવર્તન નથી. પરમનું દિગ્દર્શન કરાવી તેમાં જ વિલીન થઈ જાય છે. આથી આને 'પરા' કહેવાય છે.

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કેવળ શ્વાસ પર ધ્યાન રાખવાનું કહ્યું જ્યારે તે આગળ જતાં પોતે જ 'ઓમ્'ના જપ ઉપર ભાર મૂકે છે. ગૌતમ બુદ્ધ પણ અનાપાન સતીમાં શ્વાસ-પ્રશ્વાસની જ ચર્ચા કરે છે. છેવટે તે મહાપુરુષ શું કહેવા માગે છે ? વસ્તુતઃ પ્રારંભમાં વૈખરી, તેનાથી મધ્યમા અને તેનાથી પણ ઉન્નત થવાથી જપની '**पश्यन्ति**' અવસ્થામાં શ્વાસ પકડમાં આવે છે. તે સમયે જપ તો શ્વાસમાં એકરૂપ થયેલો મળશે. તો પછી શેનો જપ કરવો ? પછી તો કેવળ શ્વાસને જોવાનું જ રહ્યું. માટે જ પ્રાણ અપાન માત્ર જ કહ્યું — "નામ જપો"— એવું નથી કહ્યું. કારણ કે કહેવાની જરૂર નથી. જો કહે છે તો, ગુમરાહ થઈને નીચેની શ્રેણીમાં ચક્કર કાપતો રહેશે. મહાત્મા બુદ્ધ 'ગુરુદેવ ભગવાન' તથા પ્રત્યેક મહાપુરુષ જે આ માર્ગ પરથી પસાર થયા છે, સૌ એક જ વાત કહે છે, વૈખરી અને મધ્યમા, નામ-જપમાં પ્રવેશમાત્ર છે. 'પશ્યન્તી'થી જ નામમાં પ્રવેશ મળે છે. 'પરા'માં નામ ધારાવાહી થઈ જાય છે, જેનાથી જપ સાથ છોડતો નથી.

મન શ્વાસ સાથે જોડાયેલ છે, જ્યારે દૃષ્ટિ શ્વાસ ઉપર છે, શ્વાસમાં નામ ઢળી ગયું છે, અંદરથી ન તો કોઈ સંકલ્પનું ઉત્થાન છે, અને ન તો બાહ્ય વાયુ-મંડળના સંકલ્પ અંદર પ્રવેશ પામે છે. આ જ મન ઉપર વિજયની અવસ્થા છે. આની સાથે જ યજ્ઞનું પરિણામ બહાર આવે છે.

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ।।३०।।

બીજા નિયમિત આહાર કરનારા પ્રાણનો પ્રાણમાં જ હોમ કરે છે. 'પૂજ્ય મહારાજજી' ઘણી વાર કહેતા કે, 'યોગીનો આહાર દૃઢ, આસન દૃઢ અને નિદ્રા પણ દૃઢ હોવી જોઈએ.' આહાર-વિહાર પર નિયંત્રણ અતિ

આવશ્યક છે. એવા અનેક યોગી પ્રાણને પ્રાણમાં હવન કરી નાખે છે, શ્વાસ લેવા પર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, પ્રશ્વાસ પર ધ્યાન નથી આપતા. શ્વાસ આવ્યો તો સાંભળ્યું 'ઓમ્', ફરી શ્વાસ આવ્યો તો 'ઓમ્' સાંભળતા જ રહ્યા. આ રીતે યજ્ઞ દ્વારા નષ્ટ પાપવાળા આ બધા પુરુષો યજ્ઞના જાણકાર છે. આ બધી નિર્દિષ્ટ વિધિઓમાંથી તેઓ ગમે ત્યાંથી કરે છે તો તે બધા જ યજ્ઞના જ્ઞાતા છે. હવે યજ્ઞનું પરિણામ બતાવે છે —

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

કુરુશ્રેષ્ઠ અર્જુન ! '**यज्ञशिष्टामृतभुजः**' - યજ્ઞ જેને સર્જે છે, જે અવશેષ રહે છે, તે છે અમૃત ! તેની પ્રત્યક્ષ જાણકારી તે જ જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાનામૃતને ભોગવનારા તેમજ પ્રાપ્ત કરનારા યોગીજન '**यान्ति ब्रह्म सनातन**' - શાશ્વત સનાતન પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. યજ્ઞ કોઈ એવી વસ્તુ છે, જે પૂર્ણ થતાં જ સનાતન પરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ અપાવે છે. યજ્ઞ ન કરીએ તો શો વાંધો છે ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે યજ્ઞરહિત પુરુષને પુનઃમનુષ્ય લોક અર્થાત્ માનવ શરીર પણ સુલભ થતું નથી, પછી તો અન્ય લોક તો તેને સુખદાયી કઈ રીતે થાય ? તેના માટે પશુ-પક્ષીની યોનિઓ સુરક્ષિત છે, એથી વિશેષ કશું જ નહિ, માટે યજ્ઞ કરવો તે મનુષ્ય માત્ર માટે ખૂબ જરૂરી છે.

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

આ રીતે ઉપર્યુક્ત અનેક પ્રકારના યજ્ઞ વેદની વાણીમાં દર્શાવ્યા છે, બ્રહ્મના મુખેથી જ કહેવાયા છે. પ્રાપ્તિ પછી મહાપુરુષોના શરીરને પરબ્રહ્મ ધારણ કરી લે છે. બ્રહ્મથી અભિન્ન અવસ્થાવાળા તે મહાત્માઓની બુદ્ધિ માત્ર યંત્ર જ હોય છે. એમના દ્વારા તે બ્રહ્મ જ બોલે છે. તેમની વાણીમાં આ યજ્ઞોનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ બધા યજ્ઞોને તું '**कर्मजानविद्ध**' - કર્મથી પેદા થયેલા જાણ. આ પહેલાં પણ કહેવાયેલું છે કે '**यज्ञः कर्मसमुद्भवः (३-१४)**' - એમને એ રીતે ક્રિયાત્મક જાણી લેવાથી (હમણાં જ બતાવ્યું હતું કે યજ્ઞ કરીને જેમના

પાપ નષ્ટ થઈ ગયાં છે, તેઓ યજ્ઞના યથાર્થ જ્ઞાતા છે.) અર્જુન ! 'તું' '**विमोक्ष्यसे**' સંસારબંધનથી પૂર્ણ રીતે છૂટી જઈશ. યોગેશ્વરે કર્મને સ્પષ્ટ કરી દીધું. તે ક્રિયા કર્મ છે જેના વડે ઉપર્યુક્ત યજ્ઞ પૂર્ણ થાય છે.

હવે જો દૈવી સંપદની કમાણી, સદ્‌ગુરુનું ધ્યાન, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, શ્વાસનો પ્રશ્વાસમાં હવન, પ્રશ્વાસનો શ્વાસમાં હવન, પ્રાણ- અપાનની ગતિનો નિરોધ ખેતી કરવાથી, વેપાર- નોકરી કે રાજનીતિ કરવાથી થતો હોય, તો તમે કરો. યજ્ઞ તો એવી ક્રિયા છે જે સમાપ્ત થતાં જ પરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ અપાવી દે છે. બાહ્ય કોઈ પણ કાર્ય વડે તમને તત્ક્ષણ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ મળી જતો હોય તો કરો.

હકીકતમાં આ સૌ યજ્ઞ-ચિન્તનની અન્તઃક્રિયાઓ છે, આરાધનાનું ચિત્રણ છે. તેનાથી આરાધ્યદેવ વિદિત થાય છે. યજ્ઞ તે આરાધ્યદેવ સુધીનું અંતર કાપવાની નિર્ધારિત પ્રક્રિયા વિશેષ છે. આ યજ્ઞ શ્વાસ-પ્રશ્વાસ, પ્રાણાયામ વગેરે જે ક્રિયાથી સંપન્ન થાય છે, તે કાર્યપ્રણાલીનું નામ કર્મ છે. 'કર્મ'નો શુદ્ધ અર્થ છે, 'આરાધના', 'ચિંતન'.

ઘણી વાર લોકો કહે છે કે સંસારમાં કંઈ પણ કરવામાં આવે તે બની ગયું કર્મ. કામનારહિત થઈને કંઈ પણ કરતા રહો તો તે થઈ ગયો નિષ્કામ કર્મયોગ. કોઈ કહે છે કે અધિક લાભ માટે વિદેશી વસ્ત્ર વેચો છો, તો તમે સકામી છો. દેશ-સેવા માટે સ્વદેશી વેચો, તો તે થયો નિષ્કામ કર્મયોગ. નિષ્ઠાપૂર્વક નોકરી કરવામાં આવે, લાભ-હાનિની ચિંતાથી મુક્ત થઈને વેપાર કરવામાં આવે, તો થઈ ગયો નિષ્કામ કર્મયોગ! જય-પરાજયની ભાવનાથી મુક્ત થઈને યુદ્ધ કરો. ચૂંટણી લડો તો શું થઈ ગયા નિષ્કર્મી ? મરશો તો મુક્તિ મળી જશે ? હકીકતમાં આવું કશું જ નથી. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે, આ નિષ્કામ કર્મમાં નિર્ધારિત ક્રિયા એક જ છે '**व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।**' અર્જુન ! તું નિર્ધારિત કર્મ કર. યજ્ઞની પ્રક્રિયા જ કર્મ છે, યજ્ઞ શું છે ? શ્વાસ-પ્રશ્વાસનો હવન, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, યજ્ઞસ્વરૂપ મહાપુરુષનું ધ્યાન, પ્રાણાયામ- પ્રાણોનો નિરોધ.

આ જ મનની વિજેતાવસ્થા છે. જગત મનનો જ પ્રસાર છે. શ્રીકૃષ્ણના જ શબ્દોમાં '(**इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः (५-१९)**'

જેનું મન સમત્વમાં સ્થિત છે એ પુરુષો દ્વારા ચરાચર જગત અહીં જ જીતી લેવાયું. મનનું સમત્વ અને જગતને જીતવું એ બંનેનો શો સંબંધ? જો જગતને જીતી જ લીધું છે તો અટક્યું છે ક્યાં ? ત્યારે કહે છે તે બ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે. આ બાજુ મન પણ નિર્દોષ અને સમત્વની સ્થિતિવાળું થઈ ગયું. તેથી તે બ્રહ્મમાં સ્થિત થઈ જાય છે.

સારાંશ એ કે મનનો પ્રસાર જ જગત છે. ચરાચર જગત જ હવનસામગ્રીના રૂપમાં છે. મનનો સર્વથા નિરોધ થતાં જ જગતનો નિરોધ થઈ જાય છે. મનના નિરોધ સાથે જ યજ્ઞનું પરિણામ આવે છે. યજ્ઞ જેનું સર્જન કરે છે, તે જ્ઞાનામૃતનું પાન કરનાર પુરુષ સનાતન બ્રહ્મમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ બધા યજ્ઞો, બ્રહ્મસ્થિત મહાપુરુષોની વાણી દ્વારા કહેવાયેલા છે. એવું નથી કે અલગ અલગ સંપ્રદાયોના સાધક અલગ અલગ પ્રકારના યજ્ઞ કરે છે, પરંતુ બધા એક જ સાધકની ઊંચીનીચી અવસ્થાઓ છે.

આ યજ્ઞો જેના વડે થવા લાગે તે ક્રિયાનું નામ કર્મ છે. આખી ગીતામાં એક પણ શ્લોક એવો નથી, જે સાંસારિક કાર્યોનું સમર્થન કરતો હોય.

ઘણું કરીને લોકો યજ્ઞનું નામ પડતાં જ બહાર યજ્ઞવેદી બનાવી જવ-તલ લઈને 'સ્વાહા' બોલતાં બોલતાં હવનનો પ્રારંભ કરી દે છે. આ તો એક વંચના છે. દ્રવ્ય-યજ્ઞ કંઈક બીજું જ છે. એ વિશે શ્રીકૃષ્ણે ઘણી વાર કહ્યું છે, પરંતુ પશુ-બલિ, વસ્તુ હોમવા વગેરે સાથે તેને કોઈ સંબંધ નથી.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

અર્જુન ! સાંસારિક દ્રવ્યોથી સિદ્ધ થનારા યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ (જેનું પરિણામ જ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) છે, યજ્ઞ જેનું સર્જન કરે છે તે અમૃતતત્ત્વને જાણવાનું નામ જ્ઞાન છે. એવો યજ્ઞ) શ્રેયસ્કર છે. પરમ કલ્યાણકારી છે. હે પાર્થ !બધાં કર્મો જ્ઞાનમાં પૂરાં થઈ જાય છે. '**परिसमाप्यते**'- સારી રીતે સમાહિત થઈ જાય છે. જ્ઞાન, યજ્ઞની પરાકાષ્ઠા છે. એ પછી કર્મ કરવાથી ન તો કોઈ લાભ છે અને છોડી દેવાથી એ મહાપુરુષને ન તો કોઈ નુકસાન છે.

આ રીતે ભૌતિક દ્રવ્યોથી થનારા યજ્ઞ પણ યજ્ઞ છે, પરંતુ એ યજ્ઞની તુલનામાં જેનું પરિણામ સાક્ષાત્કાર છે, તે જ્ઞાન-યજ્ઞની અપેક્ષા ખૂબ ઓછી છે. તમે કરોડોનો હવન કરો, સેંકડો યજ્ઞવેદી બનાવો, સન્માર્ગે દ્રવ્ય ખર્ચ કરો, સાધુ-સંતો મહાપુરુષોની સેવામાં દ્રવ્ય વાપરો, પરંતુ તે જ્ઞાનયજ્ઞની અપેક્ષાએ અલ્પ છે. વાસ્તવમાં શ્રીકૃષ્ણે હમણાં જ બતાવી દીધું છે તેમ યજ્ઞ-શ્વાસ પ્રશ્વાસનો છે, ઈન્દ્રિયના સંયમનો છે, મનના નિરોધનો છે. આ યજ્ઞને પ્રાપ્ત ક્યાંથી કરી શકાય ? તેનો વિધિ ક્યાં શીખવા મળે ? મંદિરો, મસ્જિદો, દેવળોમાંથી મળશે કે પુસ્તકોમાંથી ? તીર્થયાત્રાઓમાંથી મળશે કે સ્નાન કરવાથી ? શ્રીકૃષ્ણ કહે છે — ના, તેનો તો એક જ સ્રોત છે, ‘તત્ત્વસ્થિત મહાપુરુષ’ જેમ કે —

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्ने सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

માટે અર્જુન ! તું તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષ પાસે જઈને સારી પેઠે પ્રણત બનીને (દંડવત્ પ્રણામ કરીને, અહંકાર ત્યાગીને, શરણે જઈને) સારી રીતે સેવા કરીને નિષ્કપટ ભાવથી પ્રશ્ન કરીને તું આ જ્ઞાનને જાણ. તે તત્ત્વને જાણનારા જ્ઞાનીજનો તને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે, સાધનાપથ ઉપર ચલાવશે. સમર્પિત ભાવથી સેવા કરવાથી જ આ જ્ઞાનને શીખવાની ક્ષમતા આવે છે. તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષ પરમ તત્ત્વ પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ દિગ્દર્શન કરનારા છે. તે યજ્ઞના વિધિ-વિશેષના જ્ઞાતા છે અને તે જ તમને પણ શીખવશે. જો અન્ય યજ્ઞ હોત, તો જ્ઞાની તત્ત્વદર્શીની શી આવશ્યકતા હતી ?

અર્જુન સ્વયં ભગવાનની સામે જ તો ઊભો હતો. ભગવાન તેને તત્ત્વદર્શી પાસે કેમ મોકલે છે ? હકીકતમાં શ્રીકૃષ્ણ એક યોગી હતા તેમનો આશય એ છે કે આજે તો અનુરાગી અર્જુન મારી સમક્ષ ઉપસ્થિત છે. ભવિષ્યમાં અનુરાગીઓને ક્યાંય ભ્રમ ન થઈ જાય કે શ્રીકૃષ્ણ તો ચાલ્યા ગયા, હવે કોને શરણે જઈએ ? માટે એમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે તત્ત્વદર્શી પાસે જાઓ. તે જ્ઞાનીજન તને ઉપદેશ આપશે. અને —

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

તે જ્ઞાનને તેમના દ્વારા સારી રીતે સમજીને તું ફરી પાછો મોહને પ્રાપ્ત થઈશ નહિ. એમણે આપેલા જ્ઞાનથી, તે પ્રમાણે ચાલતાં તું પોતાના આત્મામાં જ સંપૂર્ણ ભૂતોને જોઈશ. અર્થાત્ બધાં જ પ્રાણીઓમાં આ જ આત્માને વ્યાપેલો જોઈશ. જ્યારે સર્વત્ર એક જ આત્મા વ્યાપેલો છે તે જોવાની ક્ષમતા આવી જશે. પછી તું મારામાં પ્રવેશ કરીશ. માટે એ પરમાત્માને પામવાનું સાધન 'તત્ત્વસ્થિત મહાપુરુષ જ' દ્વારા જ છે. જ્ઞાનની બાબતમાં ધર્મ અને શાશ્વત સત્યની બાબતમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રમાણે કોઈ તત્ત્વદર્શીને જ પૂછવાનું વિધાન છે.

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्य पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥३६॥

જો તું સર્વ પાપીઓ કરતાં પણ વધુ પાપ કરનારો હોય તોપણ જ્ઞાનરૂપી નૌકા દ્વારા બધા જ પાપોને નિઃસંદેહ સારી રીતે તરી જઈશ એનો આશય તમે એવો ન કરતા કે વધુમાં વધુ પાપ કરીને પણ ક્યારેક તરી જવાય. શ્રીકૃષ્ણનો આશય માત્ર આ જ છે કે ક્યાંક તમે ભ્રમમાં ન રહો કે 'અમે તો પાપી છીએ', 'અમે પાર નહી ઊતરીએ'— એવો કોઈ અર્થ કાઢી ન બેસો માટે શ્રીકૃષ્ણ પ્રોત્સાહન અને આશ્વાસન આપે છે કે બધા પાપીઓનાં પાપોના સમૂહ કરતાં પણ અધિક પાપ કરનારો હો તો પણ તત્ત્વદર્શીઓ પાસેથી મળેલી જ્ઞાનરૂપી નૌકા દ્વારા તું નિઃસંદેહ સંપૂર્ણ પાપોથી સારી રીતે ઊગરી જઈશ. કેવી રીતે ?

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥

અર્જુન ! જે રીતે પ્રજ્વલિત અગ્નિ ઈંધણને ભસ્મ કરી દે છે, ઠીક તે જ રીતે અજ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરી દે છે. જ્યાં યજ્ઞમાં પ્રવેશ મળે એવી આ જ્ઞાનની પ્રવેશિકા નથી, પરંતુ આ જ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્કારની પરાકાષ્ઠાનું ચિત્રણ છે. એમાં પ્રથમ વિજાતીય કર્મ ભસ્મ થાય છે અને પછી પ્રાપ્તિની સાથે ચિંતન કર્મ પણ એમાં વિલય થઈ જાય છે. જે પામવાનું હતું તે તો પામી લીધું. હવે આગળ ચિંતન કરી કોને શોધીએ ? આવા સાક્ષાત્કારી જ્ઞાની સંપૂર્ણ શુભાશુભ કર્મોનો અંત લાવી દેશે. તે સાક્ષાત્કાર ક્યાં થશે ? આ વિશે કહે છે —

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

આ સંસારમાં જ્ઞાન સમાન પવિત્ર નિઃસંદેહ અન્ય કંઈ જ નથી. તે જ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર)નો તું પોતે (બીજો નહિ) યોગની પરિપક્વ અવસ્થામાં (આરંભમાં નહિ) પોતાના આત્માની અંતર્ગત, હૃદયદેશમાં જ અનુભવ કરીશ, બહાર નહિ. આ જ્ઞાન માટે કોઈ યોગ્યતા અપેક્ષિત છે ? યોગેશ્વરના જ શબ્દોમાં -

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

શ્રદ્ધાવાન, તત્પર તથા સંયતેન્દ્રિય પુરુષ જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ભાવપૂર્વક જિજ્ઞાસા નથી તો તત્ત્વદર્શીને શરણે જવાથી પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ નહિ થાય. કેવળ શ્રદ્ધા જ પર્યાપ્ત નથી. શ્રદ્ધાવાન શિથિલ પ્રયત્નવાળો પણ હોઈ શકે. માટે મહાપુરુષ દ્વારા નિર્દિષ્ટ માર્ગે તત્પરતાથી અગ્રેસર થવાની લગની પણ આવશ્યક છે. આની સાથે સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોમાં સંયમ અનિવાર્ય છે. જે વાસનાઓથી વિરત નથી, તેના માટે સાક્ષાત્કાર (જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ) કઠિન છે. કેવળ શ્રદ્ધાવાન, આચરણરત સંયતેન્દ્રિય પુરુષ જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તે તરત જ પરમશાંતિ મેળવે છે. તેના પછી કંઈ પણ પામવાનું બાકી રહેતું નથી; આ જ અંતિમ શાંતિ છે. પછી તે ક્યારેય અશાંત થતો નથી. અને જ્યાં શ્રદ્ધા નથી ત્યાં —

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

યજ્ઞની વિધિ-વિશેષથી અનભિજ્ઞ એવો અજ્ઞાની, શ્રદ્ધારહિત તથા સંશયયુક્ત પુરુષ આ પરમાર્થપથથી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે. એમાંય સંશયયુક્ત પુરુષ માટે ન તો સુખ છે, ન તો પુનઃ મનુષ્યશરીર છે. એના માટે તો પરમાત્મા પણ નથી. માટે 'તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષો'ની પાસ જઈને આ માર્ગના સંશયનું નિવારણ કરી લેવું જોઈએ અન્યથા તેઓ તે વસ્તુનો પરિચય કદી પામી શકશે નહિ. તો કોણ પામી શકે છે ?

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

જેમનાં કર્મ, યોગ દ્વારા ભગવાનમાં સમાહિત થઈ ચૂક્યાં છે, જેનો સંપૂર્ણ સંશય પરમાત્માના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દ્વારા નષ્ટ થઈ ગયો છે. પરમાત્મા સાથે જોડાયેલા એવા પુરુષને કર્મ નથી બાંધતાં. યોગ દ્વારા જ કર્મનું શમન થશે. જ્ઞાનથી જ સંશય નષ્ટ થશે. માટે શ્રી કૃષ્ણ કહે છે —

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्सथं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

ભરતવંશી અર્જુન ! તું યોગમાં સ્થિર થા અને અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા હૃદયમાં રહેલા પોતાના આ સંશયને જ્ઞાનરૂપી તલવારથી કાપ. યુદ્ધ માટે ઊભો થા. જ્યારે સાક્ષાત્કારમાં બાધક સંશયરૂપી શત્રુ મનની અંદર હોય, ત્યારે બહાર કોઈ કોઈની જોડે શા માટે લડે ? વસ્તુતઃ તમે જ્યારે ચિંતનમાર્ગ પર ચાલતા થાઓ ત્યારે સંશયથી ઉત્પન્ન બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ અડચણના રૂપે થાય તે સ્વાભાવિક છે. તે શત્રુના રૂપે ભયંકર આક્રમણ કરે છે. સંયમની સાથે યજ્ઞના વિધિવિશેષનું આચરણ કરતાં આ વિકારોથી પાર પામવું એ જ યુદ્ધ છે. એનું પરિણામ પરમ શાંતિ છે. આ જ અંતિમ વિજય છે જેની પાછળ કદી હાર હોતી નથી.

નિષ્કર્ષ :

આ અધ્યાયના આરંભમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું આ યોગ મેં આરંભમાં સૂર્યને કહ્યો. સૂર્યે મનુને અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો. પછી રાજર્ષિઓએ જાણ્યો. મેં અથવા અવ્યક્ત સ્થિતિવાળાએ કહ્યો. મહાપુરુષ પણ અવ્યક્ત સ્થિતિવાળા જ છે. શરીર તો તેમના રહેવાના મકાન જેવું જ છે. આવા મહાપુરુષની વાણીમાં પરમાત્મા જ પ્રવાહિત થાય છે. આવા કોઈ મહાપુરુષ દ્વારા યોગ સૂર્ય દ્વારા સંચારિત હોય છે. તે પરમ પ્રકાશરૂપનો પ્રસાર સુરાના અન્તરાલમાં હોય છે. માટે સુરામાં સંચિત હોવાથી સમય થતાં જ તે મનમાં સંકલ્પ બનીને આવી જાય છે. એની મહત્તા સમજવાથી મનમાં તે વાક્ય પ્રત્યે ઇચ્છા જાગ્રત થાય છે અને યોગ કાર્યનું રૂપ લઈ લે છે. ક્રમશઃ ઉત્થાન કરતાં આ યોગ રિદ્ધિ-સિદ્ધિઓની રાજર્ષિત્વ શ્રેણી સુધી પહોંચ્યા પછી નષ્ટ થવાની સ્થિતિ સુધી જઈ પહોંચે છે; પરંતુ જે પ્રિય ભક્ત છે, અનન્ય સખા છે, તેને મહાપુરુષ જ સંભાળી લે છે.

અર્જુન તમારો જન્મ તો હાલમાં થયો છે એવો શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન કરવાથી યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે, અવ્યક્ત, અવિનાશી, અજન્મા અને સંપૂર્ણ ભૂતોમાં પ્રવાહિત થવા છતાં પણ આત્મા- માયા, યોગપ્રક્રિયા દ્વારા પોતાની ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિને વશમાં કરીને હું પ્રકટ થાઉં છું. પ્રકટ થઈને કરો છો શું ? સાધ્ય વસ્તુઓને પરિત્રાણ આપવા તથા જેના વડે દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો વિનાશ કરવા માટે પરમધર્મ પરમાત્માને સ્થિર કરવા માટે હું આરંભથી પૂર્તિપર્યંત પેદા થાઉં છું. મારો તે જન્મ અને કર્મ દિવ્ય છે. અને કેવળ તત્ત્વદર્શી જ જાણી શકે છે. ભગવાનનો આવિર્ભાવ તો કળિયુગની અવસ્થાથી થઈ જાય છે. જો સાચી લગની હોય તો; પરંતુ આરંભિક સાધક સમજી શકતો નથી કે આ ભગવાન બોલી રહ્યા છે કે માત્ર સંકેત મળે છે. આકાશમાંથી કોણ બોલે છે ? ‘મહારાજજી’ બતાવતા હતા કે જ્યારે ભગવાન કૃપા કરે છે ત્યારે આત્મા રથી બની જાય છે. તે થાંભલામાંથી, વૃક્ષમાંથી, પાંદડાંઓમાંથી શૂન્યમાંથી, દરેક સ્થાનથી બોલે છે અને સંભાળે છે. ઉત્થાન થતાં થતાં જ્યારે પરમતત્ત્વ પરમાત્મા વિદિત થઈ જાય, ત્યારે સ્પર્શ થતાંની સાથે જ તે સ્પષ્ટ સમજી જાય છે. માટે હે અર્જુન ! મારા એ સ્વરૂપને તત્ત્વદર્શીઓએ જોયું અને મને જાણીને તે તત્ક્ષણ મારામાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય છે; જ્યાંથી ફરીથી આવાગમન થતું નથી.

આ રીતે તેમણે ભગવાનના આવિર્ભાવનો વિધિ બતાવ્યો કે તેઓ કોઈ અનુરાગીના હૃદયની અંદર હોય છે, બહાર કદાપિ નહિ. શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું કે મને કર્મ બાંધતાં નથી અને આ સ્તર પરથી જે માને છે તેને પણ કર્મ બાંધતાં નથી. આ જ સમજીને મુમુક્ષુ પુરુષોએ કર્મનો આરંભ કર્યો હતો કે, એ સ્તરે જાણીશું તો જેમ શ્રીકૃષ્ણ એ જ રીતે એ જ સ્તરેથી જાણનારા તે પુરુષ અને જાણી લેવાથી તેવો જ મુમુક્ષુ અર્જુન ! આ ઉપલબ્ધિ નિશ્ચિત છે. જો યજ્ઞ કરવામાં આવે. યજ્ઞનું સ્વરૂપ બતાવ્યું, યજ્ઞનું પરિણામ પરમતત્ત્વ, પરમશાન્તિ બતાવ્યું. આ જ્ઞાન ક્યાંથી મળે ? આ માટે કોઈ તત્ત્વદર્શીની પાસે જવાનું અને શી રીતે વર્તવું તે કહ્યું જેથી તે મહાપુરુષ અનુકૂળ થઈ શકે.

યોગેશ્વરે સ્પષ્ટ કહ્યું કે તે જ્ઞાન તું સ્વયં આચરણ કરીને પામીશ, બીજાના આચરણથી તને નહિ મળે. તે પણ યોગની સિદ્ધિના કાળમાં પ્રાપ્ત થશે, પ્રારંભમાં નહિ. તે જ્ઞાન (સાક્ષાત્કાર) હૃદયદેશમાં થશે બહાર નહિ, શ્રદ્ધાળુ તત્પર અને સંયતેન્દ્રિય અને સંશયરહિત પુરુષ જ આને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે હૃદયમાં સ્થિત પોતાના સંશયને વૈરાગ્યની તલવારથી કાપ ! આ હૃદયદેશની લડાઈ છે. બાહ્ય યુદ્ધથી ગીતોક્ત યુદ્ધનું કોઈ પ્રયોજન નથી.

આ અધ્યાયમાં યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે મુખ્યરૂપથી યજ્ઞનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું અને કહ્યું કે યજ્ઞ જેનાથી પૂરો થાય છે. તેને કરવાનું (કાર્ય પ્રણાલી)નું નામ કર્મ છે. કર્મને આ અધ્યાયમાં સારી રીતે સ્પષ્ટ કર્યું.

ॐ तत्सिदी श्रीमद्भगवद्गीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'यज्ञकर्म स्पष्टीकरण' नामं चतुर्थोऽध्याय ॥ ४ ॥

આ રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ અને બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્ર વિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સંવાદમાં 'યજ્ઞકર્મ- સ્પષ્ટીકરણ' નામનો ચોથો અધ્યાય પૂર્ણ થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्दस्य शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद्भगवद् गीतायाः यथार्थ गीता भाष्ये 'यज्ञकर्म स्पष्टीकरण महापुरुषस्थ महेश्वरः' नाम चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

આ રીતે શ્રીમત્પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનન્દકૃત શ્રીમદભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય 'યથાર્થ ગીતા'માં 'યજ્ઞકર્મ સ્પષ્ટીકરણ' નામનો ચોથો અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥